

Pod rizikom:
Socijalna ugroženost
Roma, izbjeglica
i interno raseljenih lica
u Crnoj Gori

Crna Gora

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP)
Kancelarija u Crnoj Gori

**Pod rizikom:
Socijalna ugroženost Roma, izbjeglica
i interno raseljenih lica u Crnoj Gori**

Podgorica, novembar 2006.

Stavovi izneseni u ovoj publikaciji su stavovi autora, i ne predstavljaju nužno stavove Ujedinjenih nacija, UNDP, ili njihovih država članica.

Copyright © 2006 Program Ujedinjenih nacija za razvoj Crna Gora

Izjava zahvalnosti

Prvi nacrt ovog izvještaja pripremio je Centar za preduzetništvo i ekonomski razvoj iz Podgorice. Dodatni podaci vezani za romsku zajednicu u Crnoj Gori prikupljeni su u saradnji sa romskim nevladinim organizacijama, a autori se zahvaljuju Veselju Beganaj koji je potpomogao ovu komunikaciju. Andrey Ivanov iz UNDP Regionalnog biroa za Evropu i centralnu Aziju je davao savjete i podršku u procesu pisanja ovog izvještaja, i napisao nacrt dodatka o metodologiji. Tokom cjelokupnog procesa pripremanja ove studije podršku i savjete su pružali i Miodrag Dragišić i Aleksandra Višnjic iz UNDP Kancelarije u Crnoj Gori. UNDP konsultantkinja Tatjana Perić je uredila i proširila izvještaj, i pripremila njegovu konačnu verziju. UNDP se takođe zahvaljuje svim aktivistima i predstavnicima vlasti iz Crne Gore koji su pomogli u nastanku ovog izvještaja za njihov izuzetno važan doprinos.

Sadržaj

SADRŽAJ	3
LISTA TABELA, GRAFIKONA I BOKSOVA	4
SKRAĆENICE	5
UVOD	6
METODOLOGIJA	10
IDENTIFIKACIJA UGROŽENIH GRUPA.....	12
SIROMAŠTVO I NEZAPOSLENOST UGROŽENIH GRUPA U CRNOJ GORI	14
UGROŽENE GRUPE I OBRAZOVANJE	25
ZDRAVLJE I ZDRAVSTVENA ZAŠTITA UGROŽENIH GRUPA.....	30
STAMBENI PROBLEMI SA KOJIMA SE SUOČAVAJU UGROŽENE GRUPE.....	34
ZAKLJUČCI I PREPORUKE	39
BIBLIOGRAFIJA	42
DODACI.....	44

Lista tabela, grafikona i boksova

Tabele

Tabela 1: Multidimenzionalni indikatori siromaštva	13
Tabela 2: Stope siromaštva	14
Tabela 3: Neki indikatori životnog standarda	15
Tabela 4: Alternativni mehanizmi – proizvodnja za kućnu upotrebu	15
Tabela 5: Odabrane privredne grane koje nude zaposlenje	18
Tabela 6: Važnost prijetnji sa kojima bi se domaćinstvo moglo suočiti	24
Tabela 7: Nivo formalnog obrazovanja	26
Tabela 8: Učestalost raznih hroničnih bolesti	30
Tabela 9: Neplaćeni računi	38
Tabela 10: Lista opština u kojima su održani intervjui	44
Tabela 11: Broj intervjuisanih domaćinstava i pojedinaca	44

Grafikoni

Grafikon 1: Stope nezaposlenosti po glavnim starosnim grupama	16
Grafikon 2: Zaposlenje ili samozaposlenje po grupama i polu	17
Grafikon 3: Zanimanja po grupama	18
Grafikon 4: Prosječan mjesečni prihod po zaposlenoj osobi u eurima	19
Grafikon 5: Svrha uzimanja kredita ili pozajmica	23
Grafikon 6: Stope pismenosti po starosnim grupama	25
Grafikon 7: Stopa upisa u osnovnu školu	26
Grafikon 8: Razlozi za napuštanje školovanja	27
Grafikon 9: Pristup zdravstvenoj zaštiti	31
Grafikon 10: Stopa vakcinacije djece mlađe od 14 godina	32
Grafikon 11: Stambeni uslovi	36
Grafikon 12: Osnovni aparati i mašine u domaćinstvu	37
Grafikon 13: Sredstva komunikacije	38

Boksovi

Boks 1: Milenijumski ciljevi razvoja	6
Boks 2: Tradicionalna romska zanimanja	19
Boks 3: Situacija Romkinja	21
Boks 4: In-kind grantovi i mikro krediti za najugroženije	22
Boks 5: Milenijumski ciljevi razvoja za obrazovanje i pismenost u Crnoj Gori	28
Boks 6: Fondacija za stipendiranje Roma	28
Boks 7: Poboljšanje obrazovnih rezultata romske djece u Crnoj Gori	29
Boks 8: NVO poboljšavaju zdravlje Roma u Nikšiću	33
Boks 9: Nove kuće za dostojanstven život izbjeglica i IRL	35

Skraćenice

CEED – Centar za preduzetništvo i ekonomski razvoj

IRL – Interno raseljena lica

ISSP – Institut za strateške studije i projekcije

JIE – Jugoistočna Evropa

MCR – Milenijumski ciljevi razvoja

MONSTAT – Zavod za statistiku Crne Gore

NVO – Nevladina organizacija

RAE – Romi, Aškalije i Egipćani

SRRS – Strategija razvoja i redukcije siromaštva

SSS – Strategija za smanjenje siromaštva

UNDP – Program Ujedinjenih nacija za razvoj (United Nations Development Program)

WB – Svjetska banka (World Bank)

Uvod

Postavši nezavisna država u maju 2006, Crna Gora je u ovom trenutku u ključnoj fazi svog razvoja. U zemlji je trenutno u toku pozitivan ekonomski razvoj, koji ipak ne znači uvijek i razvoj koji je od koristi siromašnima. I dalje postoje neki socioekonomski izazovi, zajednički za većinu tranzicionih ekonomija u jugoistočnoj Evropi, uključujući i socioekonomski status ugroženih grupa. Veliki broj grupa u Crnoj Gori je izložen socijalnoj ugroženosti, kao što su žene, djeca, ili osobe sa invaliditetom. Međutim, u slučaju Roma, izbjeglica i interno raseljenih lica (IRL) njihova ugroženost je posebno vezana za njihov etnicitet (u slučaju Roma), ili iskustvo prisilne migracije (izbjeglice i IRL), što doprinosi već postojećoj ugroženosti onih koji su siromašni, izloženi rodnoj diskriminaciji, diskriminaciji na osnovu invaliditeta, ili drugim vrstama diskriminacije.

Ugrožene grupe koje su u našem fokusu su tokom protekle dekade bile u centru sve veće pažnje donatora, razvojnih organizacija i međunarodnih agencija. Ostvarivanje Milenijumskih ciljeva razvoja (MCR) takođe predviđa socijalnu inkluziju ugroženih grupa. MCR potiču iz Milenijumske deklaracije koju je potpisalo 189 zemalja, uključujući 147 šefova država, na Milenijumskom samitu Ujedinjenih nacija u Njujorku 2000. godine. Osam MCR daju vremenski kvantifikovane indikatore kako bi pomogli vladama i drugim akterima da izmjere svoj napredak u smanjenju siromaštva i socijalnog isključenja. Sa svakim ciljem su povezane određene norme i kvantifikovani indikatori.

Boks 1: Milenijumski ciljevi razvoja

Cilj 1: Prepoloviti broj ljudi koji žive u apsolutnom siromaštvu do 2015.

Cilj 2: Dostići stopostotno završavanje osnovne škole do 2015.

Cilj 3: Rodna ravnopravnost, osnaživanje žena i uklanjanje rodni dispariteta u osnovnom i srednjem obrazovanju.

Cilj 4: Smanjenje smrtnosti djece za dvije trećine do 2015.

Cilj 5: Smanjenje smrtnosti majki za 75%.

Cilj 6: Borba protiv HIV/AIDS, malarije, tuberkuloze i drugih zaraznih bolesti.

Cilj 7: Suprotstavljanje ekološkim uzrocima siromaštva.

Cilj 8: Poziv na jače globalno partnerstvo za razvoj.

Više informacija o MCR u Crnoj Gori može se naći na adresi:

<http://www.undp.org.yu/montenegro/>.

Kako je primijećeno da će postizanje MCR biti naročito teško u slučaju ugroženih grupa, pokrenuta je međunarodna inicijativa “Dekada inkluzije Roma 2005-2015” sa ciljem smanjenja socioekonomskih problema Roma. Dekada inkluzije Roma proizašla je iz konferencije “Roma in an Expanding Europe: Challenges for the Future”, gdje su visoki predstavnici devet zemalja – Bugarske, Crne Gore, Hrvatske, Češke, Mađarske, Makedonije, Rumunije, Slovačke i Srbije – obavezalo da će premostiti jaz u socijalnom statusu i životnim uslovima između Roma i neroma u svojim zemljama, i da će prekinuti začarani krug siromaštva i društvene isključenosti.¹ Nacionalni akcioni planovi (NAP) koje su ove vlade zatim izradile, i koje će sprovoditi tokom Dekade, u

¹ Za više informacija o Dekadi Roma, pogledajte: <http://www.romadecade.org>.

skladu su sa MCR svojim naglaskom na siromaštvu, zapošljavanju, obrazovanju, zdravlju i stanovanju, kao i međusektorskim temama siromaštva, diskriminacije i roda. U okviru ove inicijative je Vlada Republike Crne Gore u januaru 2005. usvojila *Akcioni plan* za Dekadu inkluzije Roma.² Akcioni plan je rezultat opsežnog procesa konsultacija koji je uključio ministarstva relevantna za glavne teme Dekade Roma, i romsko građansko društvo putem uključanja *Romskog kruga* – mreže romskih NVO iz Crne Gore. Ipak, u ovom trenutku implementacija Akcionog plana u Crnoj Gori još uvijek stoji, zbog nedostatka finansijske podrške od strane Vlade; takođe ne postoje ni lokalni akcioni planovi za poboljšanje situacije Roma. U međuvremenu se razvija nekoliko važnih projekata vezanih za Rome: Strategija za Rome u Crnoj Gori se piše u okviru projekta američke organizacije *Project on Ethnic Relations* u saradnji sa Ministarstvom za zaštitu ljudskih i manjinskih prava. Planirano je da će se strategija baviti temama koje nije pokrio Akcioni plan, naročito političkom participacijom, a njeno javno razmatranje je planirano za januar 2007.³ U isto vrijeme se pod okriljem Kancelarije za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore piše i Nacionalni akcioni plan za Romkinje.⁴

Pored toga je primijećeno i da je jedna od velikih dodatnih prepreka i nedostatak kvantitativnih podataka o socioekonomskom statusu ugroženih grupa naspram većinskog stanovništva i nacionalnog prosjeka, s obzirom da nacionalni prosjeci često sakrivaju džepove siromaštva i stvaran društveni i ekonomski status ugroženih grupa. Velika je potreba za statističkim podacima o situaciji ugroženih grupa, naročito u slučaju Roma gdje zvanični statistički podaci izgleda uveliko potcjenjuju stvarne uslove. U odgovoru na ove potrebe, UNDP je krajem 2004. sproveo detaljno istraživanje o ugroženosti Roma, izbjeglica, IRL i domicilnog neromskog stanovništva koje živi u blizini Roma u Srbiji, Crnoj Gori, Kosovu, Albaniji, Bugarskoj, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Makedoniji i Rumuniji.⁵ Osnovni zadatak ovog izvještaja je da predstavi podatke prikupljene u UNDP istraživanju o socijalnoj ugroženosti u Crnoj Gori.⁶ Na osnovu UNDP podataka o ugroženosti i drugih izvora, ovaj izvještaj će analizirati nivo ugroženosti Roma, IRL/izbjeglica i domicilnih neroma koji žive u blizini Roma. Izvještaj će slijediti strukturu Akcionog plana za Rome u Crnoj Gori i njegove četiri glavne teme zapošljavanja, obrazovanja, zdravlja i stanovanja. Pored toga, identifikovaće i druga ključna područja u kojima su neophodne intervencije, kao što je rasna i/ili rodna diskriminacija; neposjedovanje ličnih dokumenata kao glavna prepreka u pristupu službama i programima socijalne inkluzije; potreba za lokalnim strategijama; neučestvovanje u procesima donošenja odluka na lokalnom nivou; i konačno obavezivanje Vlade na socijalnu inkluziju. Ova studija mjeri nivoe ugroženosti Roma u poređenju sa drugim grupama i nudi analizu i minimalne početne tačke koje se mogu koristiti u monitoringu sprovođenja Dekade.

² Akcioni plan je dostupan na adresi:

<http://www.vlada.cg.yu/eng/mininos/vijesti.php?akcija=vijesti&id=5933>.

³ Project on Ethnic Relations, "PER holds second roundtable discussion on drafting Montenegro's government Roma (RAE) strategy," Podgorica, 21. februar 2006, dostupno na adresi: <http://www.per-usa.org>.

⁴ Kancelarija za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Crne Gore, "Projekat 'Romkinje to mogu'," Podgorica, 11. juli 2006, dostupno na adresi: <http://www.gender.vlada.cg.yu>.

⁵ Kada se koriste u vezi sa statističkim podacima iz ovog istraživanja, termini "domicilni neromi" i "domicilni neromski ispitanici" odnose se samo na ispitanu neromsku populaciju u kojoj nisu ni izbjeglice ni IRL i koja živi u blizini Roma.

⁶ Svi UNDP statistički podaci o ugroženim grupama (UNDP Vulnerable Groups Dataset) za sve ispitane zemlje, uključujući Crnu Goru, dostupni su na adresi: <http://vulnerability.undp.sk>.

Ovi podaci su ograničeni ali nadamo se da ipak mogu poslužiti kao uvid u ekonomsku i socijalnu situaciju ugroženih grupa, i da ponude podatke potrebne za (grubo) proračunavanje linija siromaštva, dubine siromaštva, stopa zaposlenosti i nezaposlenosti, nivoa obrazovanosti i obrazovnog postignuća, zdravstvenih uslova i uslova stanovanja.

Pored podrške istraživanju o ugroženosti, UNDP Kancelarija u Crnoj Gori je potpomogla razvoj lokalne romske zajednice kroz niz projekata sprovedenih od 2002. godine. U okviru projekta "Građenje kapaciteta lokalnih NVO za razvoj građanskog društva u Crnoj Gori 2003-2005," UNDP Crna Gora je učestvovao u nastanku romskog nacionalnog Akcionog plana i podržao prijevod istog na romski jezik, koji je prvi zvanični dokument na romskom jeziku u zemlji. Takođe je podržao i NVO koje su predstavljale NAP romskim zajednicama i relevantnim organima vlasti. U okviru istog projekta podržano je građenje kapaciteta i inicijative romskih NVO kroz jedanaest grantova u prosječnom iznosu od 7.000 američkih dolara po grantu.

Do sada je UNDP Crna Gora podržao niz NVO inicijativa relevantnih za teme NAP:

- "Lična dokumenta," 2005 (ovaj pilot projekat, sproveden od strane NVO *Enfants* iz Berana, koji je posredovao u izdavanju preko 400 ličnih dokumenata za Rome);
- "Razvoj Romskog NVO kapaciteta", 2005 (ovaj projekat obezbjedio je kompjutersko opismenjavanje i podjelu računara (8) Romskim NVO; projekat je sprovela NVO *Početak*, zajedno sa NVO *Rom-čovjek* i *Ambicija*);
- Poznavanje ekologije, 2005 (projekat NVO *Luč* o zdravstvenoj zaštiti u romskim naseljima);
- Stimulisanje roditelja za obrazovanje njihove djece, 2005 (NVO *Humanitarac*);
- "Jačanje romske NVO mreže *Romski krug*, 2005 (ovaj projekat, sproveden od strane NVO *Početak*, imao je za rezultat službenu registraciju romske ove NVO koalicije).

Druge ilustrativne inicijative su "Naše tradicionalno nasljeđe" (2002-2003), gdje su lokalne NVO *Bonum*, *Montevita* i *Početak* promovisale etničku i kulturnu raznovrsnost i nasljeđe Roma, i "Učešće u stvaranju SRRS" (2003), gdje se gradio kapacitet romskih NVO i neromskih NVO koje se bave romskim pitanjima da uzmu učešće u stvaranju SRRS.⁷

Smanjenje siromaštva kroz održivi razvoj na putu ka ostvarenju MCR i koncepta socijalne inkluzije je centralna, prioritetna tema UNDP. Na osnovu gorepomenutih malih i pilot projekata, a nakon intenzivnog konsultativnog procesa sa odgovarajućim lokalnim akterima, UNDP je razvio sveobuhvatan dvogodišnji (2007-2009) prijedlog projekta "*Smanjenje ugroženosti Roma na Zapadnom Balkanu*" Ovaj projekat će finansirati Švedska agencija za međunarodnu saradnju i razvoj (SIDA), dok će crnogorska komponenta biti dio regionalnog programa koju uključuje Srbiju i Kosovo, a koji će na regionalnom nivou biti vođen od strane UNDP Regionalnog centra u Bratislavi. Opšti cilj ovog projekta je smanjenje siromaštva Roma uz osiguravanje poboljšane i održive socijalne inkluzije, boljeg zapošljavanja i prilika za razvoj. Glavni predviđeni rezultati projekta su:

⁷ U okviru ovog procesa, Institut za strateške studije i projekcije (ISSP) je sproveo istraživanje o domaćinstvima pod naslovom *Istraživanje o domaćinstvima Roma, Aškelja i Egipćana, izbjeglica i interno raseljenih lica* (2003) u saradnji sa dvanaest romskih NVO. Istraživanje je ponudilo vitalne podatke za tačnije profilisanje siromaštva ispravljanjem inicijalne stope siromaštva sa 9,6% na 12,2%. Ovaj program je takođe ojačao saradnju i kredibilitet NVO, povećao njihovu tehničku ekspertizu, itd.

- Obezbeđivanje jednakog pristupa i poboljšanih usluga socijalne zaštite za Rome radi njihove bolje socijalne inkluzije;
- Pristup kvalitetnim javnim službama/uslugama posredovanja i sl. pri zapošljavanju;
- i
- Romske NVO kao glas romske zajednice, ojačane da bolje predstavljaju zajednicu i da se zalažu za, kao i pružaju usluge socijalne zaštite.

Metodologija

Primarno polje istraživanja sastojalo se od: (i) domaćinstava u romskim naseljima ili područjima sa kompaktnom romskom populacijom; (ii) raseljenih lica (IRL/izbjeglica); i (iii) domicilnih neromskih zajednica koje žive u neposrednoj blizini Roma i raseljenih. Da bi se prikupili podaci za sve tri ciljne grupe, istraživački upitnik je uključivao i individualne module i module za domaćinstvo. U okviru svakog individualnog modula registrovan je profil svakog člana domaćinstva, uključujući demografske karakteristike, ekonomski status, obrazovanje i zdravlje. Moduli za domaćinstva bavili su se pitanjima vezanim za domaćinstvo uopšte, kao što je tip prebivališta, pristup osnovnoj infrastrukturi, posjedovanje kućnih aparata, itd. Pitanja vezana za prihode i rashode su bila uključena u oba modula.⁸

Slijedeći tendenciju vidljivu u drugim zemljama uključenim u ovo istraživanje, i ovdje je uzorak romske populacije u Crnoj Gori predstavljao najveći izazov. U Crnoj Gori šira ugrožena zajednica u pitanju uključuje Rome, Aškalije i Egipćane (RAE).⁹ Posljednji popis stanovništva iz 2003. zabilježio je 2.826 Roma i Egipćana, što je 0,46% ukupnog stanovništva Crne Gore.¹⁰ Kao je to obično i slučaj sa zvaničnim podacima za Rome u Evropi, smatra se da je ovaj broj u stvarnosti puno veći, jer jedan dio Roma preferira da se identifikuju kao pripadnici drugih nacija. Pored toga, jedan dio Roma uopšte ne biva zahvaćen popisivačkim mrežama, i ostaje neregistrovan. Iz ovih razloga, neke romske NVO podižu broj Roma na 20-27.000, dok umjerene procjene, kakve nude crnogorske NVO koje su radile opsežna istraživanja u većini romskih naselja, stavljaju romsku populaciju Crne Gore u raspon od 10-15.000 osoba.¹¹ U svakom slučaju, veoma je vjerovatno da u stvarnosti Romi predstavljaju četvrtu najveću manjinu u zemlji poslije Srba, Bošnjaka i Albanaca.¹² Iako ovi podaci nisu zvanični, korišćeni su u postavljanju strukture uzorka u Crnoj Gori.

U slučaju raseljenih lica, što uključuje i izbjeglice i IRL, korišten je sličan pristup. Za stvaranje uzorka su korišteni podaci iz službenih izvora o raseljenim osobama čiji je status registrovan. Uzorci za IRL/izbjeglice su konstruisani koristeći službene registre ekspertskih organizacija, prije svega Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbjeglice (UNHCR) i Komesarijata za raseljena lica Vlade Republike Crne Gore.

Dodatni uzorci neromskog stanovništva su konstruisani koristeći slične procedure kao u slučaju Roma. To su reprezentativni uzorci neromskih zajednica koje žive u naseljima za romskim zajednicama "prosječne i natprosječne veličine". Prema tome, ovi uzorci nisu reprezentativni za nacionalni prosjek. Osnovna ideja je bila da se

⁸ Za sve dodatne informacije vezane za upitnik posjetite internet stranicu: <http://vulnerability.undp.sk>.

⁹ U ovom tekstu, isključivo za potrebe predavljanja rezultata ovog istraživanja, termin "Romi" će biti korišten kao okvirni termin uključujući "Rome, Aškalije i Egipćane." Ove dvije posljednje grupe drugi često smatraju (i tretiraju) kao Rome, međutim oni se ne izjašnjavaju kao Romi. Za više informacija o RAE, vidi: Marushiakova, Elena et al., *Identity Formation among Minorities in the Balkans: The Cases of Roms, Egyptians and Ashkali in Kosovo*. Sofija: Minority Studies Society Studii Romani, 2001.

¹⁰ MONSTAT – Zavod za statistiku Crne Gore, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Crnoj Gori u 2003. godini*, dostupan na adresi: <http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm>.

¹¹ SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja, *Istraživanje o uključenosti romske djece u sistem obrazovanja*. Nikšić: SOS telefon, 2006, str. 14.

¹² Program Ujedinjenih nacija za razvoj i Institut za strateške studije i projekcije, *Različitosti – potencijal razvoja: izvještaj o humanom razvoju u Crnoj Gori*. Podgorica: UNDP i ISSP, 2005.

uzmu podaci o njihovom socioekonomskom statusu koji mogu poslužiti kao početna tačka za poređenje nivoa socijalne ugroženosti i njihovih determinanti za Rome, izbjeglice i IRL osobe.

UNDP istraživanje o ugroženosti je sprovedeno u deset crnogorskih opština, u ukupno 601 domaćinstvu (198 domicilnih neromskih domaćinstava, 199 romskih domaćinstava, i 204 izbjeglička i IRL domaćinstva), koja većinom žive u centralnim (61%) i južnim (33%) dijelovima Crne Gore. Intervjuisano je ukupno 2107 osoba, uključujući 700 osoba iz domicilne neromske zajednice, 699 osoba koje žive u romskim zajednicama, i 708 izbjeglica/IRL. Istraživanje je sprovedela kompanija Medium Gallup, sa sjedištem u Beogradu, povezana sa GALLUP međunarodnom agencijom, a koordinisala je GALLUP regionalna kancelarija u Sofiji koja je upravljala sprovođenjem čitave regionalne ankete. Nakon što je završen rad na terenu sprovedena je detaljna kontrola na 10-15% uzorka, zavisno od zemlje. Sve greške su uklonjene. Kontrolu podataka je centralno sprovedela GALLUP regionalna kancelarija koja je upravljala sprovođenjem ankete.

Identifikacija ugroženih grupa

Kada su nekadašnje socijalističke zemlje Evrope i centralne Azije započele proces tranzicije sa kontrolisane na tržišnu ekonomiju, siromaštvo nije bilo u fokusu njihovih aktivnosti, pod pretpostavkom da će se siromaštvo sa vremenom smanjiti jer će se povećati stopa ekonomskog razvoja i poboljšati radna mobilnost i obrazovanje. Više od petnaest godina kasnije, međutim, situacija je znatno drugačija nego što se to očekivalo: pad nacionalnog proizvoda je bio mnogo oštriji nego što se procjenjivalo, a proces oporavka je sporiji nego što je planirano. Posljedično, siromaštvo i nejednakost su u porastu širom regiona.

Prije nego što je proces tranzicije započeo, socijalističke zemlje su imale niže stope siromaštva nego što je to danas slučaj, dok nejednakost nije bila tema diskusije zbog kontrole slobode izražavanja primjenjivane od strane vlada. Rezultat tranzicije je nagli pad nacionalnog proizvoda i nejednaka raspodjela, a na površinu je izbila kompleksna interakcija između ekonomskih, društvenih i političkih procesa. Na kraju je nacionalni proizvod redukovano, pored niskih budžetskih prihoda i smanjenog prihoda domaćinstava. Stopa nezaposlenosti se povećala, jer su sve manji državni budžeti reducirali ionako slabe investicije u javni sektor (prije svega zdravstvo i obrazovanje), i došlo je do porasta korupcije. Javni sektor još uvijek zapošljava najveći dio radne snage sa niskim platama, barem formalno, i nedostatak novih zaposlenja je povećao stopu siromaštva i stavio brojna domaćinstva u težak položaj.

Siromaštvo i rizik od siromaštva su obično prvi kriterijum određivanja ugroženosti. Pored siromaštva, ugroženost se može pojaviti zbog nedostatka obrazovnih mogućnosti, nedovoljne lične (fizičke) bezbjednosti, loših uslova stanovanja i prepreka u pristupu zdravstvenoj zaštiti; kroz višestruko iskustvo nepovoljnog položaja ugrožene grupe se udaljuju i od društvenih mreža i zajednice. Raseljenje je još jedan važan faktor za određivanje ugroženosti, kao i etnička ili vjerska pripadnost, invaliditet, ili starost. Rod takođe može da pojača ugroženost. U jugoistočnoj Evropi su grupe koje se obično smatraju ugroženima Romi i druge etničke manjine, žene, osobe sa malo obrazovanja, nezaposleni, raseljeni, i osobe koje žive u ruralnim područjima.¹³

U Crnoj Gori, iako je došlo do porasta standarda i opšteg poboljšanja, neke grupe su još uvijek na gubitku, a džepovi siromaštva i dalje postoje. Sa ciljem da se smanji siromaštvo, Vlada Crne Gore je 2003. godine usvojila Strategiju razvoja i redukcije siromaštva (SRRS). Profil siromaštva u Crnoj Gori je bio dobro razvijen i jedan od prvih u regionu koji je uključivao RAE, izbjeglice i IRL. SRRS je takođe potvrdila niske životne uslove i standarde nekih slojeva stanovništva Crne Gore, stavljajući poseban naglasak na RAE i izbjeglice/IRL.¹⁴ Kao dodatak monetarnim indikatorima siromaštva, UNDP/ISSP istraživanje je takođe pružilo nemonetarne indikatore da dodatno opišu životni standard ove populacije (vidi tabelu 1). Otkako je SRRS usvojena, započete su dvije bitne reforme u oblastima obrazovanja i zdravstva, sa ciljem da se poveća javni pristup socijalnim službama, kao i da se pruži povećana sigurnost najugroženijim grupama.

¹³ Ovaj paragraf je napisan na osnovu detaljnog dijela o ugroženosti iz publikacije: Program Ujedinjenih nacija za razvoj, *At Risk: Roma and the Displaced in Southeast Europe*. Bratislava: UNDP, 2006, str. 3-6.

¹⁴ Vlada Crne Gore, *Strategija razvoja i redukcije siromaštva*, 2003, na adresi: <http://www.seerecon.org/serbiamentenegro/index.cfm>.

Tabela 1: Multidimenzionalni indikatori siromaštva

Indikatori	Procenat populacije	Domaća populacija	RAE	Izbjeglice	IRL
Zdravstveno siromaštvo: bilo kakva bolest/povreda tokom prethodnih 30 dana koja je onemogućila aktivnost	6.1	6.2	9.3	3.3	3.2
Siromaštvo u pogledu zaposlenosti: osobe u dobi od 15-65 godina koje ne rade ali bile bi voljne da rade ako im se ukaže prilika	17.4	15.8	33.7	42.3	31.6
Siromaštvo u pogledu uslova stanovanja: izvor za piće u prebivalištu nije voda iz česme, ili u prebivalištu nema kupatila	18.6	16.0	74.7	28.5	39.9
Površina prebivališta po članu domaćinstva je ispod 10m ²	11.3	6.9	85.8	54.5	50.1

Izvor: ISSP/UNDP istraživanje o domaćinstvima.

RAE zajednicu u Crnoj Gori karakterišu najviše stope siromaštva i nezaposlenosti u poređenju sa drugim društvenim grupama. Pripadnici ovih grupa najčešće žive u etnički homogenim područjima, nelegalno sagrađenim na obodu gradova. Kao što je ranije pomenuto, značajan dio RAE populacije su raseljeni sa Kosova, od kojih mnogi ne govore lokalni jezik. Ova podgrupa romske populacije – osobe koje su i etnička manjina i prisilno raseljeni – zahtijeva posebnu pažnju jer su podložni ugroženosti na više nivoa. Malobrojni su oni koji imaju formalno obrazovanje, a poslovi kojima se bave većinom se zasnivaju na samoukim vještinama, a ne na formalnom znanju. Dodatne barijere stvaraju njihove male mogućnosti da uzmu zajam ili da budu vlasnici nekretnina. Još jedna podgrupa Roma koja se mora posebno pomenuti su osobe koje su vraćene u Crnu Goru iz Zapadne Evrope nakon što su odbijeni njihovi zahtjevi za azil; ekonomska i socijalna situacija povratnika je izuzetno teška.¹⁵

Po pitanju prisilnih migranata, izbjeglica i raseljenih lica, 26.679 izbjeglica i raseljenih lica je živjelo u Crnoj Gori u novembru 2006.¹⁶ Ova cifra uključuje 8.484 izbjeglica i 16.195 IRL sa Kosova. IRL su većinom Crnogorci (33%), zatim Srbi (25%), Romi (2.975 osoba – 15%), i Egipćani (1.336 osoba – 8%). Većina izbjeglica i interno raseljenih lica žive u privatnom smještaju i nezvaničnim kolektivnim centrima; to je slučaj sa 2.440 Roma, Aškalija i Egipćana, od kojih 1.697 živi samo u Podgorici. Vlada Crne Gore je u martu 2005. godine usvojila nacionalnu *Strategiju za trajno rješenje pitanja izbjeglica i interno raseljenih lica u Crnoj Gori*, koja bi u sljedeće tri godine trebalo da razriješi pitanja vezana za njihov status.

Uopšte uzevši, ako se uzme u obzir broj izbjeglica, IRL i romske populacije u zemlji sa ukupnim stanovništvom od 620.145 očigledno je da pomenute ugrožene kategorije predstavljaju značajan segment društva.¹⁷

¹⁵ Za više informacija, pogledajte Grupa 484, *Povratak iz Zapadne Evrope građana Srbije i Crne Gore kojima je odbijen zahtev za azil ili ukinuta privremena zaštita*. Beograd: Grupa 484, 2005.

¹⁶ Komesarijat za raseljena lica Vlade Republike Crne Gore, Podgorica, 13. novembar 2006.

¹⁷ MONSTAT – Zavod za statistiku Crne Gore, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Crnoj Gori u 2003. godini*, dostupan na adresi: <http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm>.

Siromaštvo i nezaposlenost ugroženih grupa u Crnoj Gori

Kako je siromaštvo multidimenzionalan fenomen, opisuje se putem monetarnih i nemonetarnih indikatora. U praksi ne postoji samo jedan indikator koji bi mogao da obuhvati sve dimenzije siromaštva. Iz tog razloga će ovaj izvještaj predstaviti statističke podatke putem niza socioekonomskih indikatora, sa namjerom da opiše i uporedi životni standard različitih grupa u Crnoj Gori.

Prema službenim podacima iz Strategije razvoja i redukcije siromaštva, stopa siromaštva među RAE populacijom u Crnoj Gori je 4,5 puta viša nego nacionalna stopa siromaštva, i 5,5 puta viša nego stopa siromaštva među domaćim stanovništvom (vidi tabelu 2). Sa druge strane, među izbjeglicama i interno raseljenim licima je jednaka raspodjela siromaštva (do 40% u svakoj od te dvije grupe).

Tabela 2: Stope siromaštva¹⁸

	Crna Gora	Domaće st.	RAE	Izbjeglice	IRL
Stopa siromaštva:	12.2	9.6	52.3	38.8	38.6
95% interval povjerljivosti	[6.8-17.6]	[3.7-15.5]	[45.2-59.3]	[29.8-47.8]	[31.1-46.0]
Siromaštvo i ekonomska ugroženost:¹⁹	34.4	31.1	75.6	68.9	73.2
95% interval povjerljivosti	[26.4-42.3]	[22.5-39.8]	[69.8-81.5]	[60.7-77.1]	[67.6-78.8]
Procenat svih siromašnih	100.0	72.5	11.7	5.9	9.9

Izvor: ISSP/UNDP istraživanje o domaćinstvima.

Napomena: standardne greške su date u zagradama.

Rezultati istraživanja su pokazali da stopa siromaštva izračunata korištenjem monetarnog kriterijuma – udio osoba koje žive na manje od 4,3 američka dolara dnevno u okviru pariteta kupovne moći – pokazuje da 33% RAE populacije i 29% izbjeglica i interno raseljenih lica žive u siromaštvu, dok je to slučaj sa samo 4% neromske populacije koja živi u neposrednoj blizini Roma. Sa druge strane, ako se mjesečni troškovi domaćinstva uporede sa nacionalnom linijom siromaštva (određenom kao 116,2 eura mjesečno po glavi), siromaštvo je značajno veće i odnosi se na 14% domicilnih neroma, 76% RAE populacije i 51% izbjeglica i interno raseljenih lica. Umjesto da elaboriramo različite metodologije proračunavanja siromaštva oslonićemo se na nacionalni profil siromaštva (predstavljen u tabeli 1) dok će se reference na potrošnju i nacionalnu liniju siromaštva koristiti za pravljenje poređenja između siromašnih i onih koji nisu siromašni u analiziranom uzorku.

Ako se uporede prihodi i rashodi domaćinstava, primjetno je da jedan broj domaćinstava ima rashode koji su veći od mjesečnih prihoda. Do neke mjere ovaj

¹⁸ Materijalno dobrostanje je mjereno korištenjem ukupne potrošnje domaćinstva kao glavnog indikatora siromaštva. Indikator potrošnje je zatim upoređen sa nacionalnim pragom siromaštva, koji je minimum životnog standarda (u eurima) izračunat na osnovu stvarnih obrazaca potrošnje i minimalnih potreba za kalorijama.

¹⁹ Ova kategorija se odnosi na onaj dio stanovništva koji je ekonomski ugrožen – za potrebe ove analize, oni koji bi postali siromašni ako bi se linija siromaštva uvećala za 50%. Za više detalja, pogledajte Institut za strateške studije i projekcije i Svjetska banka, *Životni standard i siromaštvo u Crnoj Gori*. Podgorica: ISSP i WB, 2002.

fenomen odražava ili rad u sivoj ekonomiji i prihode koji se ne prijavljuju, ili pojavu dugovanja. Pored toga, i određeni broj domaćinstava koja nisu siromašna ima rashode koji nadmašuju mjesečne prihode (tabela 3).

Tabela 3: Neki indikatori životnog standarda

	Domicilni neromi	RAE	Izbjeglice i IRL
Domaćinstva sa rashodima koji nadmašuju njihove mjesečne prihode	19%	46%	43%
Domaćinstva koja nisu siromašna i čiji rashodi nadmašuju mjesečne prihode	19%	76%	45%
Prosječan udio hrane u ukupnim rashodima domaćinstva	46%	56%	53%
Rashodi po glavi stanovnika (EUR)	214	116 (-46%)	135 (-37%)
Prihodi po glavi stanovnika (EUR)	235	104 (-56%)	131 (-44%)

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

U zagradama je data razlika u odnosu na prosjek kod domicilnih neroma.

U RAE zajednici brojna domaćinstva žive u hroničnom siromaštvu, generacija za generacijom. Iako procenat hronično siromašnih RAE porodica u Crnoj Gori nije poznat, jasno je da sigurno nadmašuje procenat hronično siromašnih porodica u većinskoj populaciji. Prvi izvještaj o napretku u sprovođenju SRRS u 2003. i 2004. takođe potvrđuje da je – ako se izuzmu socijalno ugrožene grupe – hronično siromaštvo među domicilnom neromskom populacijom zanemarljivo i da ne prelazi 1% relevantne populacije.²⁰

Pored toga, RAE u Crnoj Gori ne posjeduju zemlju i nemaju tradiciju obrađivanja zemlje, i iz tog razloga su mogućnosti da oni dopune svoje prihode kroz poljoprivredu minimalne (samo 1,5% i RAE i raseljenih lica je potvrdilo da koriste neku obradivu zemlju, u poređenju sa 7,1% domicilnih neroma koji žive u njihovom neposrednom okruženju). Isti je slučaj i sa uzgajanjem povrća i voća, proizvodnjom mliječnih proizvoda i jaja (tabela 4). Uz to većina RAE živi u gradskim i prigradskim sredinama – 24% u glavnom gradu Podgorici, 23% u drugim gradovima, i 53% u naseljima izgrađenim bez potrebnih dozvola – gdje su mogućnosti pristupa obradivoj zemlji veoma male. Nedostatak takvih alternativnih mehanizama kao izvora prihoda predstavlja dodatan teret za ugrožene grupe u Crnoj Gori.

Tabela 4: Alternativni mehanizmi – proizvodnja za kućnu upotrebu

	Domicilni neromi	RAE	Izbjeglice i IRL
Domaćinstva koja koriste obradivu zemlju	7%	1.5%	1.5%
Domaćinstva koja uzgajaju povrće	13.1%	9.5%	2.5%
Domaćinstva koja uzgajaju voće	10.1%	1%	0.5%
Domaćinstva koja proizvode mlijeko i mliječne proizvode	7.6%	2%	1%
Domaćinstva koja proizvode jaja	10.6%	10.6%	--
Domaćinstva koja proizvode meso i mesne proizvode	7.6%	1%	0.5%

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

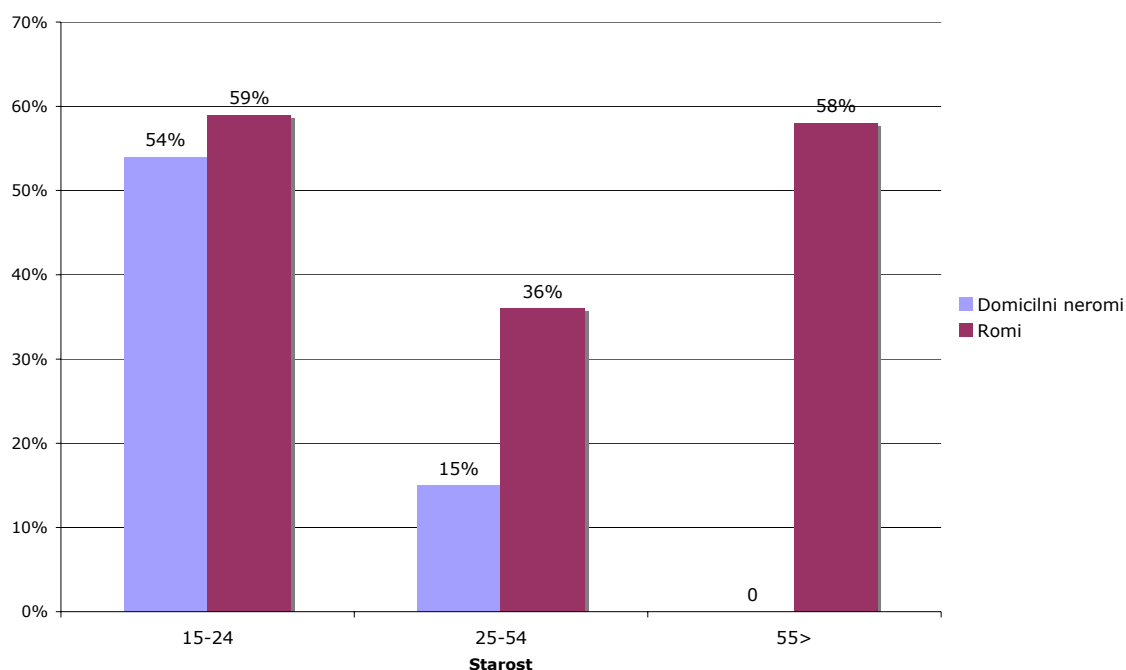
Potvrđujući blisku vezu između siromaštva i nezaposlenosti, rezultati istraživanja ukazuju na visoku stopu nezaposlenosti među RAE populacijom (36%), kao i

²⁰ Vlada Republike Crne Gore, *Poverty Reduction Strategy Paper: The First Progress Report 2003-4*. Podgorica: Vlada Republike Crne Gore, 2005, str. 9.

izbjeglicama i IRL (38%), u poređenju sa 17% među domicilnim neromima.²¹ Više od trećine ispitanih domicilnih neroma potvrdilo je da su zaposleni ili samozaposleni (36%), dok je to bilo slučaj sa samo 21% Roma i 16% izbjeglica/IRL.

Prethodni paragraf se odnosi na respondente koji su se izjasnili kao zaposleni ili nezaposleni a u okviru nekoliko različitih kategorija. Ipak, ako se slijedi metodologija ankete o radnoj snazi gdje se “radna snaga” definiše kao populacija u radnom dobu (15 godina i više) a gdje se izuzimaju osobe koje su u penziji, koje se školuju, i/ili se brinu o domaćinstvu, onda su stope nezaposlenosti među glavnim starosnim grupama Roma mnogo više. Kako se vidi iz grafikona 1, dok se stopa nezaposlenosti znatno smanjuje sa povećanom starošću domicilnih neroma, to nije slučaj i sa romskom populacijom. Kako nemaju mogućnosti da primaju starosne penzije, stariji Romi nisu više na tržištu rada (dok i dalje nemaju posao) nakon doba od 55 godina.

Grafikon 1: Stope nezaposlenosti po glavnim starosnim grupama

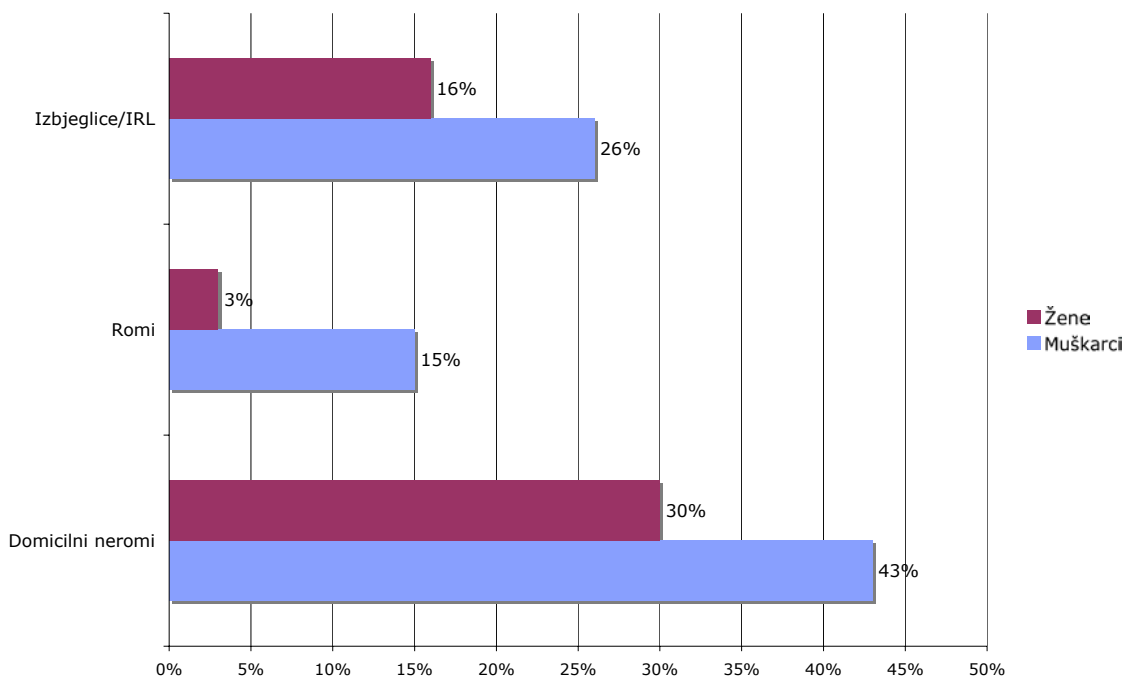

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Sudeći po odgovorima respondenata u istraživanju, dužina nezaposlenosti je alarmantna: od svih osoba koje su se izjasnile kao nezaposleni ili domaćice, oni koji nikada nisu imali posao predstavljaju 39% domicilne neromske grupe, 61% Roma i 59% izbjeglica/IRL. Pored toga, stope nezaposlenosti žena su veće nego kod muškaraca, bez obzira na godine. Najveći disparitet među polovima je uočljiv u dobu od 25-54 godine, i naročito kod Roma: stopa nezaposlenosti Romkinja je 61% u poređenju sa nezaposlenošću od 36% kod muškaraca Roma. Najveći disparitet između Romkinja i neromkinja je u poznom dobu (preko 55 godina), kada je većina žena obično u penziji. Isti fenomen je prisutan i kod muške populacije. Jaz među polovima u oblasti zapošljavanja je veći kod Roma i izbjeglica/IRL (grafikon 2).

²¹ I pored visoke stope nezaposlenosti među RAE, samo dva domaćinstva su izjavila da primaju pomoć za nezaposlene.

Grafikon 2: Zaposlenje ili samozaposlenje po grupama i polu

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Ako se uzmu u obzir samo ispitanici u radnom dobu, 48% domicilnih neromskih ispitanika je reklo da su zaposleni ili samozaposleni, dok isto važi za samo 15% RAE i 30% izbjeglica i IRL.

Za sva tri poduzorka jasno je da je javni sektor još uvijek najveći poslodavac i izvor prihoda: 40% domicilnih neroma, 23% RAE i 15% izbjeglica/IRL je sticalo prihode kroz poslove u društvenim institucijama i firmama. Kada je riječ o platama u privatnim firmama ili organizacijama, one su izvor prihoda za 22% domicilnih neroma, ali samo 1% Roma, i 26% izbjeglica/IRL. Još jedan izvor prihoda kod koga je primjetna bitna razlika je prodaja sakupljenih sekundarnih sirovina: nijedan član domicilnih neromskih i izbjegličkih/IRL domaćinstava nije bio uključen u ovu aktivnost, koja je izvor prihoda za 7% RAE ispitanika. Prosječan mjesečni prihod po domaćinstvu stečen kroz ove aktivnosti bio je 29 eura. Prodaja dobara na pijacama je davala prihod za samo 1% domicilnih neroma, u poređenju sa 9% Roma i 7% izbjeglica/IRL. Konačno, razne vrste penzija i socijalnih primanja predstavljaju prihod za 22% domicilnih neroma, u poređenju sa samo 3% Roma i 14% izbjeglica/IRL. Po pitanju različitih privrednih grana u kojima rade oni koji imaju zaposlenje, trgovina vodi u neromskim kategorijama, dok je rad za javne komunalne službe najpopularniji među Romima (tabela 5).

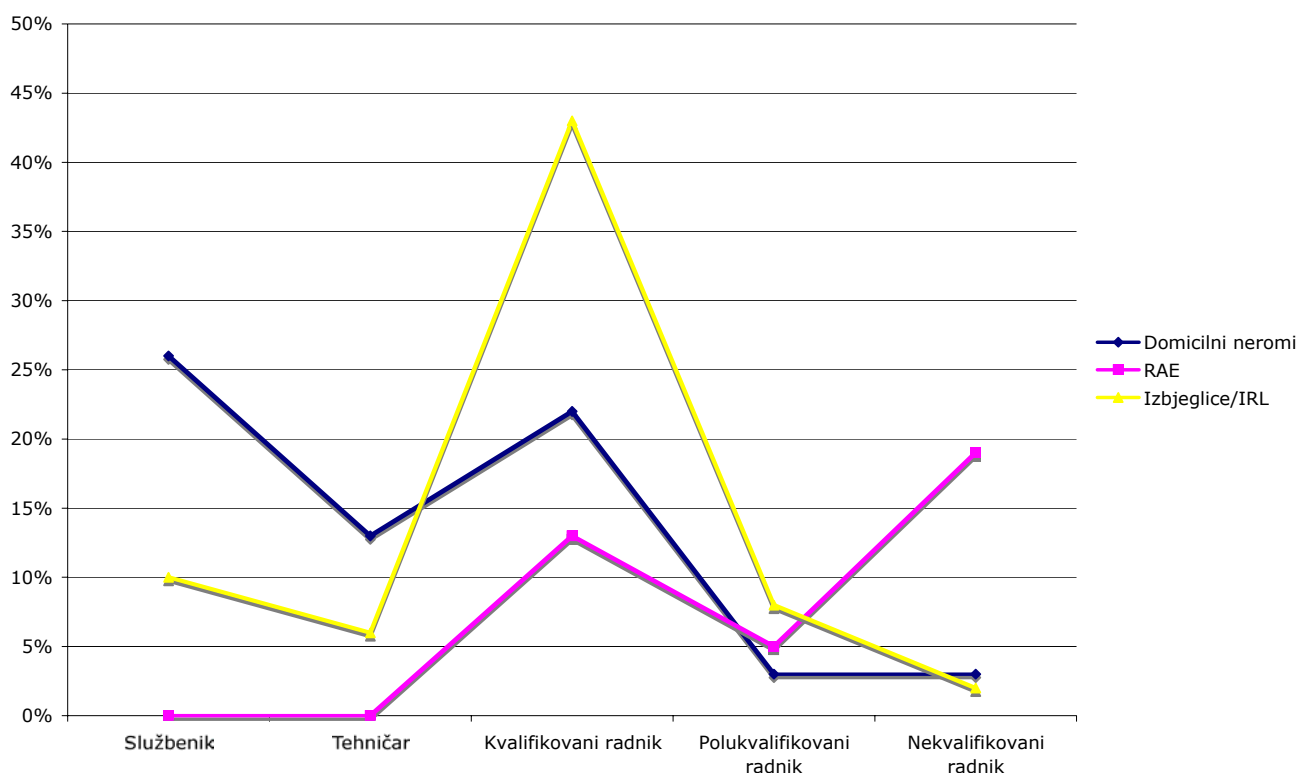
Tabela 5: Odabrane privredne grane koje nude zaposlenje

	Domicilni neromi	RAE	Izbjeglice i IRL
Industrija ili rudarstvo	14%	2%	6%
Gradevina	5%	1%	10%
Trgovina	23%	9%	30%
Poljoprivreda i šumarstvo	2%	6%	8%
Uslužne djelatnosti (turizam, restorani, itd.)	7%	0%	12%
Javne komunalne djelatnosti	6%	28%	2%

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Po pitanju zanimanja, zaposleni iz neromske zajednice većinom su bili kancelarijski službenici (26%), u poređenju sa Romima gdje su najbrojniju kategoriju činili nekvalifikovani radnici (19%) i izbjeglice/IRL sa kvalifikovanim radnicima (43%) – vidi grafikon 3.

Grafikon 3: Zanimanja po grupama

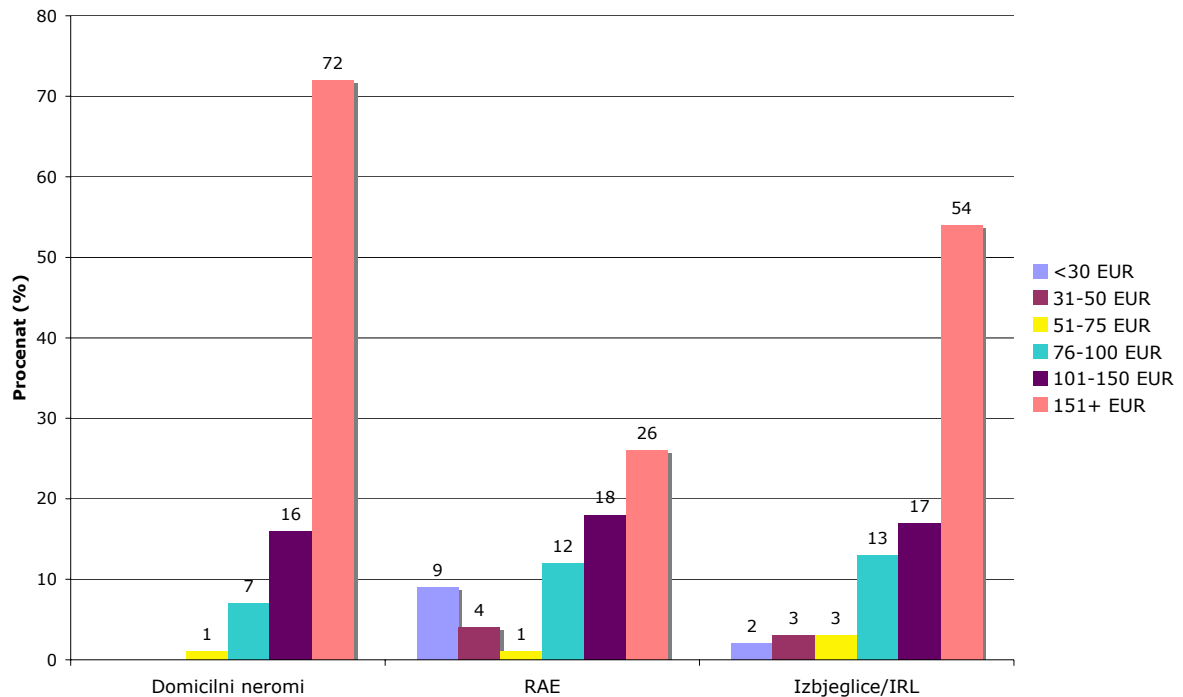
Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Boks 2. Tradicionalna romska zanimanja

Romi u Crnoj Gori su vijekovima tradicionalno radili kao kovači, muzičari, zabavljači, ili vračare. Takva su zanimanja, međutim, skoro nestala šezdesetih godina prošlog vijeka sa uvođenjem masovne proizvodnje. Kako nisu imali mogućnosti da poboljšaju svoje proizvodne procese i uvedu nove tehnologije, Romi su ostali nepripremljeni za porast industrijalizacije. Na taj način su Romi počeli da se bave alternativnim zanimanjima kao što su čišćenje ulica, sakupljanje sekundarnih materijala za reciklažu, ili drugim fizičkim poslovima. Takvi nisko plaćeni i često stigmatizovani poslovi samo su produbili predrasude o Romima.

Visina prosječnog mjesečnog prihoda po osobi zarađenog u ovim aktivnostima uveliko varira od grupe do grupe. Dok je većina (72%) domicilnih neromskih osoba koje su ostvarivale prihod zarađivala preko 150 eura mjesečno, isto je bilo slučaj sa samo 26% Roma, i 54% izbjeglica/IRL (vidi grafikon 4). Rod je i ovdje uzrokovao razlike i žene su zarađivale manje u svim grupama: domicilne neromske žene su zarađivale prosječno 220 eura mjesečno (u poređenju sa 299 eura kod muškaraca), Romkinje su zarađivale 78 eura (u poređenju sa 164 eura kod muškaraca) a izbjegličke/IRL žene su zarađivale 169 eura (u poređenju sa 202 eura kod muškaraca). Jaz u prihodima među polovima je bio najizraženiji u romskoj grupi ispitanika, gdje su žene zarađivale 53% manje od muškaraca, prate ih domicilni neromi (26% manje) i 16% manje u grupi izbjeglica/IRL gdje je vjerovatno novonastala situacija i potreba da svi članovi porodice zarađuju nadjačala tradicionalne rodne uloge po kojima su obično muškarci ti koji zarađuju za porodicu. Ukupan prosječni mjesečni prihod po domaćinstvu je sljedeći: 515 eura za domicilne nerome, 209 za romska domaćinstva, i 270 eura mjesečno za izbjeglička/IRL domaćinstva.

Grafikon 4: Prosječan mjesečni prihod po zaposlenoj osobi u eurima

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Korelacija između siromaštva i nezaposlenosti je većinom jasna, jer se nezaposleni suočavaju sa veći rizikom od siromaštva, međutim u domicilnim neromskim domaćinstvima nezaposlena osoba neće automatski biti siromašna. Naime, 82% takvih nezaposlenih glava domaćinstva nisu ujedno i siromašni. Možemo to objasniti alternativnim mehanizmima za snalaženje razvijenim u okviru domaćinstva, gdje se oslanjaju na one članove domaćinstva koji rade, ili životom u domaćinstvu gdje se obrađuje zemlja i uzgaja voće i povrće.

Sa druge strane, situacija je potpuno drugačija sa RAE i izbjeglicama/IRL: 70% nezaposlenih glava RAE domaćinstava žive ispod linije siromaštva, dok se isto odnosi na 60% glava izbjegličkih/IRL domaćinstava. Razlike postoje i u obrazovnom profilu i pismenosti nezaposlenih: svi domicilni neromski ispitanici koji su rekli da su nezaposleni znaju da čitaju i pišu, dok je većina (82%) završila srednju školu. Sa druge strane, 39% RAE i 8% izbjeglica/IRL u istoj kategoriji su nepismeni.

Rasna diskriminacija Roma je prisutna u svim područjima života, uključujući zapošljavanje. Romi ispitanici u ovom istraživanju, međutim, nisu rekli da su bili diskriminirani pri zapošljavanju u korist osoba iz većinskog stanovništva ili drugih manjina. Ovo ne bi trebalo da znači da diskriminacija ne postoji; jedan od razloga mogao bi biti da zbog veoma niskog obrazovnog nivoa diskriminirane osobe možda nisu mogle da prepoznaju diskriminaciju. Indikativno je i da skoro trećina ispitanika nije znala kako da odgovori na ovo pitanje.²²

Jedan specifični problem za izbjegličku/IRL zajednicu bez obzira na etničku pripadnost jeste da postojeće zakonodavstvo stvara prepreke za njihovo zapošljavanje. Naime, sa ciljem da smanji sivu ekonomiju, Vlada Republike Crne Gore je usvojila Uredbu o zapošljavanju nerezidentnih fizičkih lica, i time razvila sistem oporezivanja poslodavaca koji zaposle nerezidentne osobe u profitne svrhe. Ova uredba je ograničila pristup tržištu rada za sva nerezidentna lica, uključujući IRL i izbjeglice, jer je nametnula dodatni poreski teret na njihove poslodavce. Posljedica toga je bila da su njihove plate većinom smanjene za iznos tog dodatnog poreza, a neki su čak i ostali bez posla.²³ Uredba u pitanju je još na snazi, i često spriječava članove ugroženih grupa da se zaposle. Raseljena lica koja traže posao takođe se suočavaju i sa dodatnim problemom da Zavod za zapošljavanje Crne Gore ne registruje nerezidentne osobe koje traže posao, i ne pruža im svoje usluge.

²² Za detaljnije studije o diskriminaciji u zapošljavanju Roma i drugih manjina u Crnoj Gori vidi Sindik 2005 i Sindik 2006 u bibliografiji izvještaja.

²³ ISSP, *Household Survey Report #8*, Podgorica, str. 25-27.

Boks 3: Situacija Romkinja

Višestruka diskriminacija čini situaciju Romkinja veoma kompleksnom, jer njih većinsko stanovništvo tretira kao pripadnice romske zajednice, a u okviru romske zajednice tretirane su kao žene. Neka skorija istraživanja koja su sprovele romske NVO nude brojne informacije o položaju žena u okviru romske kulture u Crnoj Gori. Jedno takvo istraživanje sprovele su 2005. godine istraživačice nikšićkog *Centra za romske inicijative* koje su u svom gradu intervjuisale 209 žena starijih od 14 godina. Samo polovina udatih žena iz te zajednice (52%) je bila u situaciji da svojevolumno izabere svog supruga; samo 52% brakova u zajednici je sklopljeno zakonski. Pedeset dva posto žena je rodilo djecu prije svoje 18. godine, ali primjetna je i veoma pozitivna promjena da je manje od 6% žena djecu rodilo kod kuće. Broj djece po porodici je viši od crnogorskog prosjeka: 30% žena je imalo jedno do troje djece i 38% je imalo četvoro do šestoro djece. Većina ispitanica nije bila formalno obrazovana: 75% nije završilo ni osnovnu školu, a samo 6% je završilo srednju školu. Trećina ispitanica (30%) nije ni čitala ni pisala jezik većinskog stanovništva; čak 75% intervjuisanih žena nije moglo da svojoj djeci pomaže oko domaće zadaće. Procenat žena koje ne rade je bio veoma visok: 96%. U slučaju da bi im bio ponuđen neki posao 58% bi ga prihvatilo; od žena koje ne bi prihvatile trećina je navela kao razloge neslaganje muža ili romsku tradiciju. Očigledno je da nije samo nedostatak obrazovanja razlog za visoku stopu nezaposlenosti Romkinja. Ipak, žene su potpuno svjesne važnosti obrazovanja: 67% shvata koliko je škola važna za njihovu djecu, a 74% se složilo da žene prije svega moraju da se obrazuju ako žele da poprave svoju situaciju.

Izvor: Centar za romske inicijative, *Istraživanje položaja Romkinja u Nikšiću*, dostupno na adresi: <http://www.osim.cg.yu/>.

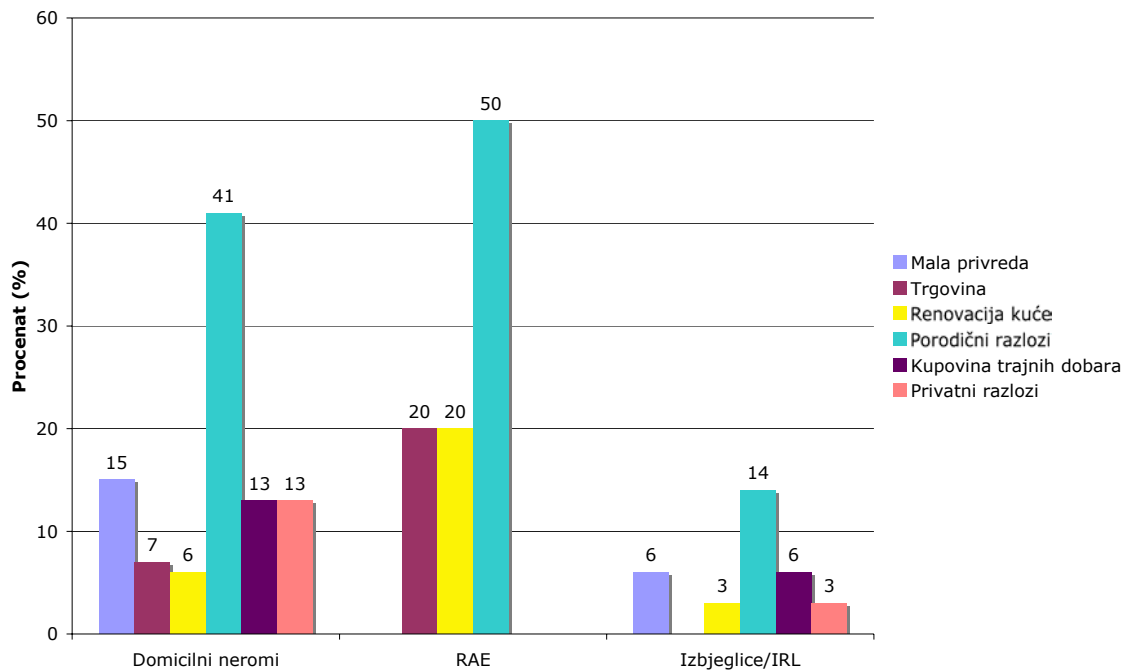
Uzevši u obzir nisko obrazovanje RAE i visoku stopu nezaposlenosti koja odražava nesklad između vještina koje su u ponudi i potreba tržišta rada, preduzeće u sopstvenom vlasništvu bi moglo biti jedna od najboljih opcija za zapošljavanje. Već više od deset godina razne međunarodne organizacije daju ugroženim grupama *in-kind* grantove (u materijalu, opremi, isl.) i mikro kredite (vidi boks 4). Prema rezultatima UNDP istraživanja, 26% ispitanih domicilnih neroma je pokušalo da pokrene sopstveni biznis, a isto važi i za 9% RAE i 12% izbjeglica/IRL. Nivo zvaničnog registrovanja novoootvorenih preduzeća je najniži među RAE (17%) u poređenju sa 73% domicilnih neroma i 36% izbjeglica/IRL. Daleko najpopularniji privredni sektor za privatni biznis je trgovina; u toj oblasti je pokrenuto 49% preduzeća domicilnih neroma, 22% kod Roma i 59% kod izbjeglica/IRL. Stopa uspjehnosti većine preduzeća, međutim, ostala je niska: dok je 43% preduzeća domicilnih neroma i 32% kod izbjeglica/IRL raslo i razvijalo se, to nije bio slučaj ni sa jednim preduzećem koji su vodili Romi, što ukazuje na potrebu za obrazovanjem u vođenju, planiranju i upravljanju biznisom u romskoj zajednici.

Boks 4: In-kind grantovi i mikro krediti za najugroženije

Proteklih godina je više organizacija u Crnoj Gori imalo najugroženije za svoju ciljnu grupu, uključujući RAE, izbjeglice i IRL, kao i domaće stanovništvo, kroz razne projekte sa ciljem ostvarivanja prihoda i stanovanja. Među najuspješnijima su programi Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (ICRC), njemačke NVO *Help – Hilfe zur Selbsthilfe*, i crnogorske mikrokreditne organizacije *Alter Modus*. Samo u periodu 2002-2004 ICRC je dodijelio preko 500 grantova IRL, uključujući mjesečnu finansijsku pomoć u iznosu do 30 eura za ugrožena domaćinstva. Zbog specifičnih potreba RAE IRL i nedostatka znanja za pisanje dobrog biznis plana ICRC je sproveo program stručne obuke sa ciljem da razvije potrebne vještine među ciljnom populacijom. Isti problem se postavio i pred organizacijom *Help*, koja je podijelila preko 700 in-kind grantova u prošlih pet godina, jer su romski korisnici imali poteškoća sa popunjavanjem neophodnih formulara. Rješenje su našli u saradnji sa regionalnim biznis centrima širom Crne Gore. Svi ovi programi su pomogli ugroženim IRL da razviju interakciju sa lokalnim stanovništvom, obnove svoje nade i samopoštovanje, pripreme se za građenje sopstvene budućnosti i znatno umanje potrebu za pomoći od strane lokalne zajednice.

Prilično mali broj ispitanika je imao iskustva u korištenju finansijskih i bankovnih instrumenata. Samo 12% domicilnih neromskih, 1% romskih i 2% izbjegličkih/IRL domaćinstava ima štedni račun. Oko 70% i domicilnih neroma i izbjeglica/IRL nikada nije uzelo kredit ili pozajmilo novac od banke, a isto važi i za 86% RAE. Kod osoba koje su uzimale kredite i pozajmice, komercijalne banke su najpopularnije među domicilnim neromima (14%), u poređenju sa samo 3% romskih i izbjegličkih/IRL domaćinstava. Jedno od objašnjenja bi mogle biti komplikovane procedure ispunjavanja neophodnih formulara, i – vjerovatno najteže od svega – prikupljanje neophodne dokumentacije. Jedna od neophodnih garancija da bi se dobila pozajmica je vlasništvo nad nekretninama. Kako mnogi članovi ugroženih grupa ne posjeduju nekretnine, a pogotovo je to slučaj među ženama, ovo postaje ozbiljna prepreka u pristupu pozajmicama i prilikama za ekonomski razvoj. Sa druge strane, oni članovi ugroženih grupa koji imaju redovne i prijavljene ali slabo plaćene poslove su ograničeni u visini suma koje mogu da pozajme. Kao alternativa, prijatelji i rodbina predstavljaju izvor 12% pozajmica među domicilnim neromima i izbjeglicama/IRL, u poređenju sa samo 2% Roma. U većini slučajeva je pozajmljeni novac iskorišten za porodične potrebe (vidi grafikon 5).

Grafikon 5: Svrha uzimanja kredita ili pozajmica

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Kvantitativne podatke o niskom životnom standardu dodatno potvrđuju kvalitativne percepcije poteškoća sa kojima se suočavaju ugrožene grupe. U toku mjeseca prije nego što je istraživanje sprovedeno je čak 59% RAE i 31% izbjeglica/IRL, u poređenju sa 4% domicilnih neroma, potvrdilo bar jednu priliku u kojoj je neko iz njihove porodice otišao na spavanje gladan jer domaćinstvo nije moglo da priušti za hranu. U slučaju da bi se takva situacija ponovila primijenile bi se različite metode snalaženja: domicilna neromska populacija bi pozajmila hranu/novac od komšija, prijatelja i rodbine (oko 18% za svaku kategoriju); romska domaćinstva bi pokušala da pozajme hranu/novac od komšija (43%) ili bi prikupili sekundarne sirovine iz kontejnera za smeće (24%), dok bi izbjeglička/IRL domaćinstva zatražila pomoć od komšija ili prijatelja (oko 24% za svaku kategoriju) ili pokušala da zarade novac fizičkim radom (14%).

Pored toga, ispitanici su bili zamoljeni da poredaju po važnosti nivoe prijetnji sa kojima bi članovi njihovih domaćinstava mogli biti suočeni (vidi tabelu 6). Dok Romi smatraju da im je glad najveća prijetnja, domicilni neromi se najviše boje organizovanog kriminala a izbjeglice/IRL se najviše brinu zbog korupcije službenih lica i nedostatka prilika da nešto zarade. U slučaju da bi došlo do neke problematične situacije sve grupe bi najvjerojatnije zatražile pomoć porodice i rodbine. Šesnaest posto Roma bi se takođe obratilo lokalnoj policiji za pomoć, u poređenju sa samo 1% domicilnih neroma i 6% izbjeglica/IRL.

Tabela 6: Važnost prijetnji sa kojima bi se domaćinstvo moglo suočiti

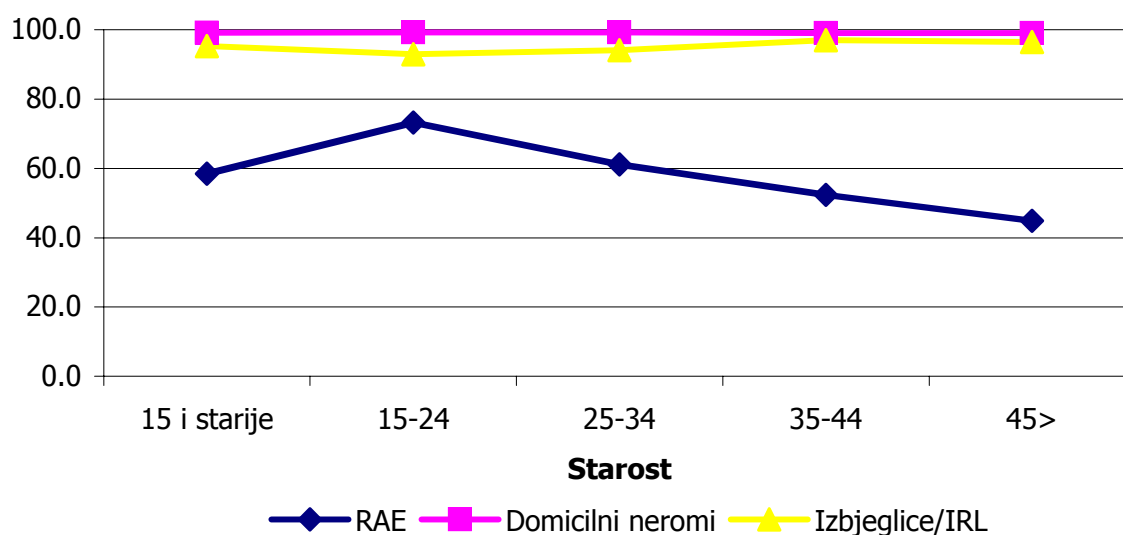
1 – Najviši nivo prijetnje 5 – Najniži nivo prijetnje	Domicilni neromi	RAE	Izbjeglice i IRL
Nedovoljni prihodi	1.8	1.9	3.4
Glad	1.6	3.3	2.9
Uobičajeni zločin	2.1	1.7	2.5
Organizovani kriminal	2.7	1.3	2.7
Nemogućnost obilježavanja vjerskih običaja	1.7	1.3	1.9
Korupcija službenih lica	2.6	1.5	3.5
Fizička sigurnost	1.5	1.7	1.7

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Ugrožene grupe i obrazovanje

Obrazovanje je ključni način da ugrožene grupe prekinu krug siromaštva. Rezultati istraživanja, međutim, ukazuju da su stope pismenosti i obrazovnih postignuća ugroženih grupa znatno ispod nacionalnog prosjeka, naročito kod Roma. Dok su stope pismenosti ispitanih izbjeglica i IRL (94%) malo niže od prosjeka kod domicilnih neroma (99%), u slučaju Roma stopa u znatnoj mjeri pada do prosjeka od 55%.²⁴ Ako podatke razdvojimo po starosnim grupama, stope pismenosti kod Roma dalje padaju za grupe iznad dobi od 25 godina (grafikon 6). Podaci razdvojeni po polu za sve tri grupe ukazuju da su stope pismenosti niže za žene, pogovoto ako su starije od 45 godina. Ipak, jaz u pismenosti je najveći u slučaju Romkinja, gdje je pismeno 51% djevojaka i žena u poređenju sa 60% muškaraca.

Grafikon 6: Stope pismenosti po starosnim grupama

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Nivo formalnog obrazovanja je takođe znatno niži među ugroženim grupama, naročito Romima. Dok je većina ispitanog neromskog domicilnog stanovništva završilo neku vrstu srednje škole (47%), a slična je situacija i kod izbjeglica/IRL (46%), samo 2% Roma ima svjedočanstvo srednje škole. U suštini većina Roma nema nikakvo obrazovanje, ili je završila nekoliko razreda osnovne škole (55%); kod žena se ovaj procenat blago povećava na 57%, u poređenju sa 53% među muškarcima Romima.

²⁴ U svrhu ovog istraživanja stopa pismenosti je definisana kao procenat osoba starijih od 6 godina koje umiju da čitaju i pišu.

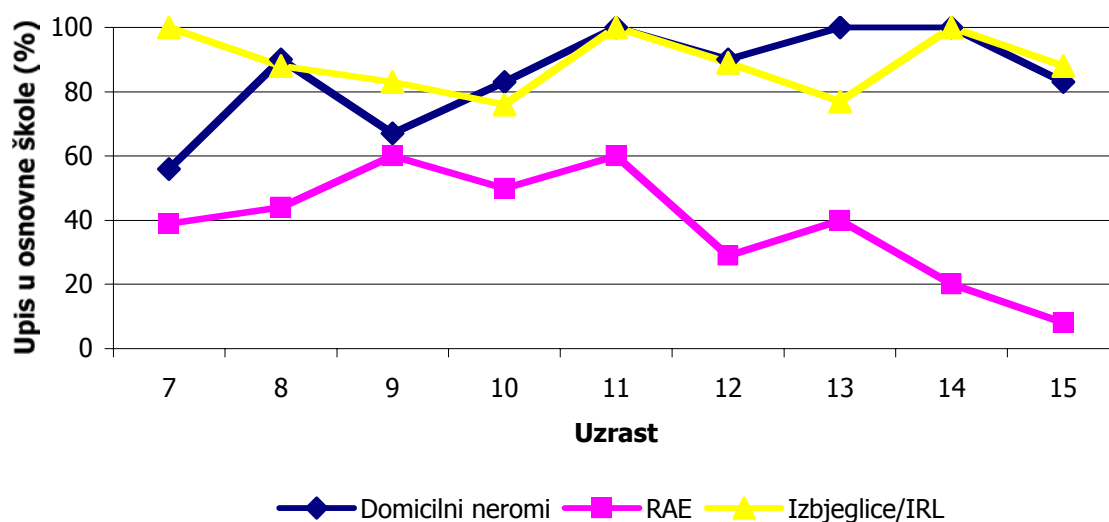
Tabela 7: Nivo formalnog obrazovanja (%)

	Domicilni neromi	RAE	Izbjeglice/IRL
Bez obrazovanja / nezavršena osnovna škola	4	55	9
Završena osnovna škola	7	10	12
Nezavršena srednja škola	8	3	5
Srednja škola	47	2	46
Viša škola (dvogodišnja)	10	0	8
Nezavršen fakultet	6	*	5
Fakultet i više od toga	9	0	4

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Kod djece školskog uzrasta niska stopa upisa u škole prouzrokuje nizak nivo obrazovanosti u čitavoj zajednici. Znatno je niža nego stopa upisa djece iz drugih grupa, a taj jaz se sve više povećava tokom obrazovanja (grafikon 7). Dok je 86% domicilne neromske djece osnovnoškolskog uzrasta upisano u osnovne škole to je slučaj sa samo 38% Roma (uključujući domicilne Rome i Rome koji su IRL). Na nivou srednje škole ovaj disparitet postaje drastičan: dok 83% domicilne neromske populacije odgovarajućeg uzrasta pohađa srednje škole, procenat pada na 69% za istu kategoriju među izbjeglicama i IRL, i 13% među Romima. Fenomen visokih stopa napuštanja škole kod romske djece takođe ukazuje da se, pored napora da se veći broj romske djece upiše u škole, moraju uložiti naponi da ta djeca i ostanu u školi. Pad u pohađanju škole je naročito vidljiv kod djece iznad 11 godina.

Grafikon 7: Stopa upisa u osnovnu školu

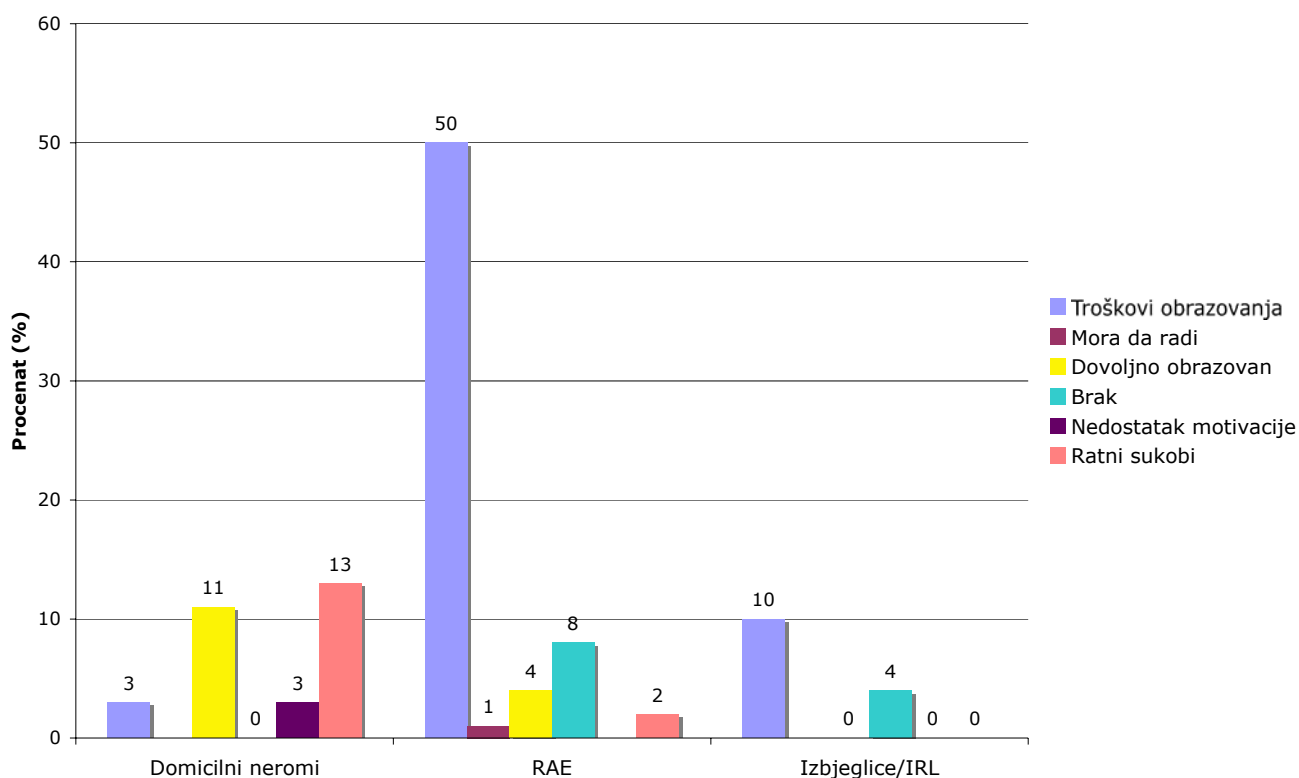
Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Ponekada je i lokacija institucija prepreka sticanju obrazovanja: jedno od deset romskih domaćinstava (11%) je izjavilo da u blizini nema obrazovnih ustanova u koje bi djeca mogla ići ili nastaviti svoje školovanje, u poređenju sa 2% ispitanih domicilnih neromskih i 3% izbjegličkih/IRL domaćinstava. U jednoj drugoj situaciji, djeca neuspješnih azilanata koji su se vratili u Crnu Goru imaju problema sa pristupom obrazovanju, prije svega zato što nemaju odgovarajuće dokumente

potrebne za upis u školu, ali i zbog toga što mnoga od te djece ne govore crnogorski ili srpski, i zato što ih vraćaju u razrede koje su ova djeca već završila a zbog razlika između obrazovnih sistema iz kojih su došli i sistema u Crnoj Gori.

Siromaštvo, ipak, ostaje glavna prepreka: skoro polovina (43%) romskih domaćinstava i svako peto izbjegličko/IRL domaćinstvo koje ima djecu su izjavili da ne mogu finansijski da priušte školovanje svoje djece, u poređenju sa 3% domicilnih neromskih domaćinstava koja žive u neposrednoj blizini identifikovanih ugroženih grupa. Ako se fokusiramo samo na osobe u dobi od 6 do 22 godine koje ne pohađaju školu, visoka cijena obrazovanja je identifikovana kao glavni razlog za napuštanje školovanja na trenutnom obrazovnom nivou za polovinu relevantnih osoba iz romske zajednice, u poređenju sa 10% izbjeglica/IRL i samo 1% domicilnih neroma (grafikon 8). Iako je obavezno obrazovanje u Crnoj Gori besplatno, školovanje je povezano sa značajnim troškovima za knjige, sveske, prevoz, odgovarajuću odjeću i obuću, itd.

Grafikon 8: Razlozi za napuštanje školovanja

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Ako pogledamo prosječne godišnje rashode domaćinstva za obrazovanje, brojke potvrđuju ograničene mogućnosti za Rome: u poređenju sa godišnjim rashodima od skoro 600 eura za troškove obrazovanja u domicilnim neromskim domaćinstvima, i 350 eura za istu svrhu u izbjegličkim/IRL domaćinstvima, romska domaćinstva su mogla da odvoje samo 90 eura godišnje za tu namjenu. Sa druge strane, mogućnosti dobijanja finansijske podrške u vidu stipendija su uopšte gledano veoma male: samo 1% romskih domaćinstava je primalo takvu pomoć, u poređenju sa 2% izbjeglica/IRL i 3% domicilnih neromskih domaćinstava.

Boks 5: Milenijumski ciljevi razvoja za obrazovanje i pismenost u Crnoj Gori

Državni izvještaj o MCR u Crnoj Gori poziva na dostizanje skoro potpune pismenosti (99%) do 2015, u poređenju sa 96,3% u 2005. To znači da bi se godišnje postizala mala poboljšanja od 0,37%, što bi u slučaju Roma imalo kao rezultat da potpuna pismenost bude postignuta tek 2115. godine. Da bi se postigao postavljeni cilj, rast stope pismenosti među Romima bi morao da bude deset puta veći.

MRC izvještaj takođe poziva na podizanje stope upisa u osnovne škole sa 97,6% iz 2005. godine na 99% do 2015. Brzinom postavljenom za nacionalni prosjek izbjeglička djeca bi dostigla zadatu stopu upisa tek 2090. godine – brzina povećanja bi trebala biti skoro devet puta veća nego brzina povećanja nacionalnog prosjeka.

Pored toga, ako idu u školu djeca više ne mogu da pomažu u sticanju prihoda, u aktivnostima koje se kreću od pomoći u domaćinstvu, čuvanja braće i sestara, fizičkog rada, do prosjačenja. Od sve romske djece koja su napustila školovanje 1% je navelo potrebu da stiču prihod ili da nađu posao kao glavni razlog za napuštanje; isti razlog nije bio naveden ni u jednom slučaju kod preostale dvije grupe. Generalno, prema rezultatima istraživanja, djeca koja ne idu u školu obično su uključena u neku vrstu ekonomske aktivnosti: 43% romske djece koja ne idu u školu pomaže starijima, dok 12% prosi, a 8% skuplja materijale za reciklažu. Samo 39% djece koristi svoje slobodno vrijeme za igru.²⁵

Boks 6: Fondacija za stipendiranje Roma

Kao što potvrđuju i podaci UNDP istraživanja, glavni razlog za mali broj romskih učenika i studenata je siromaštvo. Dobijanje stipendija bi omogućilo učenicima iz ugroženih porodica da nastave svoje obrazovanje bez rizika po ekonomski status njihovih porodica. Iz te ideje je nastala Fondacija za stipendiranje Roma, osnovana u Podgorici u januaru 2005. uz podršku Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OSCE) – Misije u Crnoj Gori. Osnovne aktivnosti Fondacije su pružanje finansijske podrške Romima koji pohađaju srednje škole, univerzitete i neformalne obrazovne programe čiji je cilj da podrže integraciju Roma u formalni obrazovni sistem. Fondacija takođe nudi dodatne resurse romskoj djeci i omladini da se uključe u obrazovni sistem i ostanu u njemu, i podržava romske NVO u njihovom radu vezanom za Dekadu inkluzije Roma. Sedam mladih Roma je već završilo intenzivnu obuku u novinarstvu uz pomoć Fondacije. Tokom školske 2005/6 godine, Fondacija je finansijski podržala 19 romskih srednjoškolaca i 7 univerzitetskih studenata. Filozofski fakultet u Nikšiću je pokazao razumijevanje za romske studente koji studiraju na ovoj instituciji i oslobodio ih plaćanja školarina. Nažalost, to nije bio slučaj i sa Pravnim fakultetom u Podgorici, pa je školarina za jedinu romsku osobu koja pohađa taj fakultet – jednu mladu ženu – plaćena od strane Kancelarije za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore. Ipak, održivost Fondacije nije zagarantovana, jer Fondacija nema stalne izvore finansijske podrške, i mora da stalno ulaže znatne napore u traženje donacija.

²⁵ Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Institut za strateške studije i projekcije, *Istraživanje o domaćinstvima Roma, Aškelja i Egipćana, izbjeglica i interno raseljenih lica*. Podgorica: UNDP i ISSP, 2003.

U određenoj mjeri i kulturni razlozi mogu poslužiti kao prepreka obrazovanju. Među osobama u dobi od 6 do 22 godine koje ne pohađaju školu neki su školu napustili zbog braka. Ovo je bio slučaj sa 8% Roma, u poređenju sa 4% izbjeglica/IRL; u domicilnoj neromskoj grupi nisu zabilježeni takvi slučajevi. U pogledu etničkog sastava škola, većina romske djece ide u škole u kojima su etnička manjina (68%), u poređenju sa samo 11% domicilne neromske djece i 4% izbjegličke/IRL djece u istoj situaciji. Na pitanje koji jezik kod kuće najviše govore, većina romskih domaćinstava (72%) je odgovorila da je njihov primarni jezik romski, a slijedi ih 22% porodica koje prvenstveno govore albanski; generalno, kod pitanja koji se sve jezici govore u kući većina romskih porodica se pokazala kao višejezička: 78% romskih domaćinstava govore romski, 76% albanski, a slijedi ih 48% koji govore srpski. Kod djece koja su napustila školovanje 1% je izjavilo da je napustilo školu zbog problema sa jezikom – ovo nije visok procenat, međutim nijedno dijete iz drugih etničkih grupa nije prijavilo problem ove vrste.

Boks 7: Poboljšanje obrazovnih rezultata romske djece u Crnoj Gori

Vlada Republike Crne Gore je započela sveobuhvatnu reformu školskog sistema koja je 2004. godine započeta u 25 škola, a proširivaće se svake godine dok sve škole ne budu obuhvaćene. Ovaj program reforme uključuje revidirani nastavni plan i program, obuku nastavnika o novom planu i programu, novim pedagoškim pristupima, korištenju informacione tehnologije, novim udžbenicima i drugim materijalima za nastavu, kao i renovaciju školskih zgrada. Podršku za ovaj projekat dala je Svjetska banka sa drugim donatorima kroz Projekat reforme obrazovanja u Crnoj Gori. Najmanje dvije škole sa značajnim brojem učenika iz manjinskih zajednica, uključujući i Rome, uzeće učešće u ovom projektu, kako bi se obezbijedilo da i njihovi učenici imaju pristup revidiranom nastavnom planu i programu, i da se i vještine njihovih nastavnika poboljšaju što je brže moguće. Ovaj projekat će donosiocima odluka pružati informacije o sprovođenju reformskog procesa u različitim vrstama škola, tako da se mogu izvršiti i određena prilagođavanja da bi došlo do stvarnog napretka u svim školama. Vlada će svim učenicima iz ugroženih sredina koji pohađaju reformske škole pokloniti besplatne udžbenike. Ministarstvo prosvjete i nauke i Ministarstvo zdravlja, rada i socijalnog staranja će usko saradivati na ovom projektu.

Izvor: Christian Bodewig i Akshay Sethi, "Poverty, Social Exclusion and Ethnicity in Serbia and Montenegro: The Case of the Roma."

Zdravlje i zdravstvena zaštita ugroženih grupa

Nesigurni životni uslovi ugroženih grupa i razne prepreke na koje nailaze u pristupu zdravstvenoj zaštiti, kao što je na primjer nemanje ličnih dokumenata, vode ka lošem zdravstvenom statusu. Naročito kod romske zajednice, ova je situacija otežana lošim poznavanjem zdravstvenih pitanja. Uslovi stanovanja dalje pogoršavaju zdravlje ugroženih grupa, naročito u slučaju izbjeglica i IRL koje žive u kolektivnim centrima i staračkim domaćinstvima. Kod Roma, pored nehranjenosti koju uzrokuje siromaštvo, njihovo zdravlje stavljaju u opasnost i život u nelegalnim naseljima koja obično nisu pokrivena vodosnabdijevanjem i kanalizacijom, gdje većinom nije regulisano ni odlaganje smeća.²⁶

Kao odgovor na molbu da subjektivno procijene svoje zdravlje tog dana i uporede ga sa situacijom od prije godinu dana, 25% Roma je izjavilo da im se zdravstveno stanje pogoršalo, u poređenju sa 6% domicilnih neromskih ispitanika i 19% ispitanih izbjeglica/IRL. Učestalost hroničnih bolesti je viša među izbjeglicama i IRL (19%), što potvrđuju i njihovi viši godišnji rashodi za zdravlje, u poređenju sa 17% Roma i 10% domicilnih neromskih ispitanika koji su potvrdili da imaju neku hroničnu bolest. Tabela 8 pokazuje podatke o hroničnim bolestima koje su pripadnici ugroženih grupa naveli kao najčešće. Najozbiljnije bolesti u relevantnih dvanaest mjeseci koje su naveli ispitanici iz sve tri podgrupe su prehlada i grip, a njihove posljedice su najozbiljnije među romskim ispitanicima koji su u prosjeku izgubili 40 dana zbog bolesti, u poređenju sa 16 dana odsustva od uobičajenih aktivnosti za izbjeglice i IRL, kao i domicilne nerome.

Tabela 8: Učestalost raznih hroničnih bolesti

	Domicilni neromi	Romi	Izbjeglice i IRL
Visok krvni pritisak	14%	9%	20%
Čir	13%	3%	5%
Bronhitis, emfizem	9%	7%	4%
Dijabetes	20%	8%	14%
Druge kardiovaskularne bolesti	9%	13%	17%

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

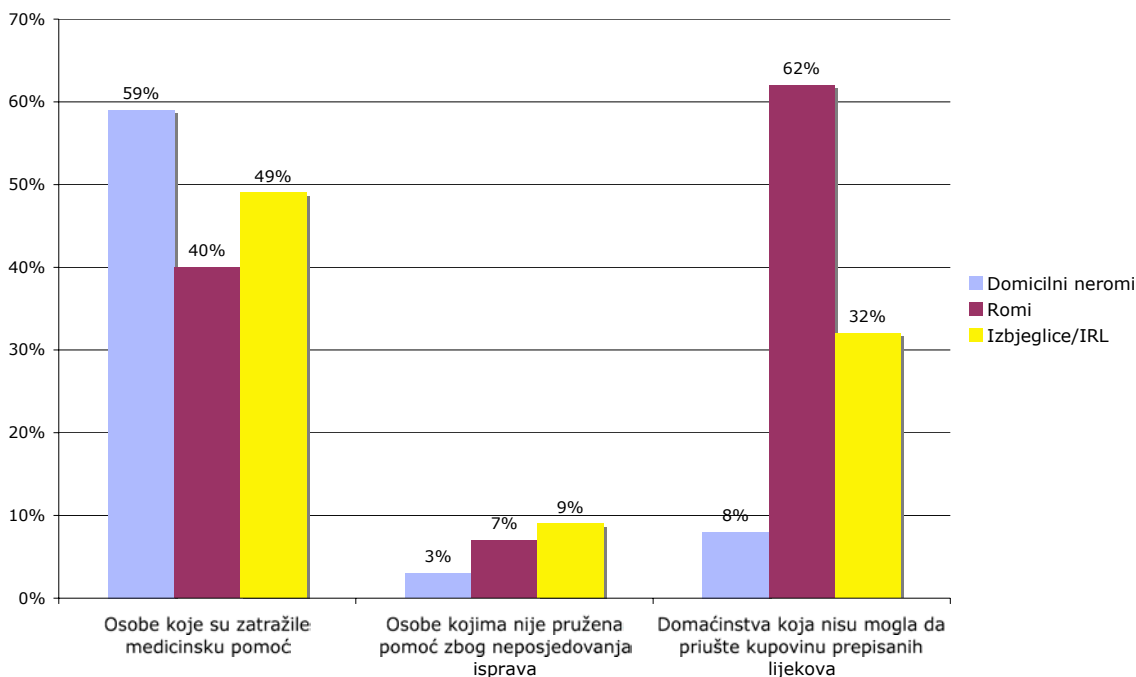
Iako su bili bolesni i izgubili u prosjeku više od 40 dana zbog bolesti tokom relevantnih dvanaest mjeseci, samo 40% Roma se obratilo ljekaru; isti je slučaj sa 49% izbjeglica/IRL, i 59% domicilnih neroma (grafikon 9). Neki nisu ispunjavali preduslov da posjeduju važeće zdravstvene knjižice: 7% romskih ispitanika i 9% izbjeglica/IRL nisu dobili zdravstvene usluge jer nisu imali odgovarajuća lična dokumenta, u poređenju sa 3% domicilnih neroma koji su imali takva iskustva. Neposjedovanje ličnih isprava, koje je široko rasprostranjeno među nekim grupama domicilnih Roma ali i romskih i drugih IRL predstavlja ozbiljnu prepreku za uživanje mnogih ekonomskih i socijalnih prava ugroženih grupa.²⁷ Za mnoge od njih, pristup

²⁶ Štetni uticaji nestandardnog stanovanja na zdravlje biće detaljnije obrađeni u sljedećem poglavlju o uslovima stanovanja.

²⁷ Više informacija o osobama koje nemaju državljanstvo i neposjedovanju ličnih dokumenata među IRL može se pronaći u publikaciji: Međuagencijska radna grupa za interno raseljena lica, str. 29-38. Informacije o Romima u Crnoj Gori koji nemaju državljanstvo i lične isprave mogu se pronaći u: Perić,

zdravstvenoj zaštiti je takođe finansijsko pitanje: prema podacima ovog istraživanja, 62% Roma je u toj godini bilo u situaciji da nisu mogli da priušte nabavku lijeka koji je prepisan nekom članu njihovog domaćinstva. Isti je slučaj sa 32% izbjegličkih/IRL domaćinstava i 8% domicilnih neromskih domaćinstava.

Grafikon 9: Pristup zdravstvenoj zaštiti

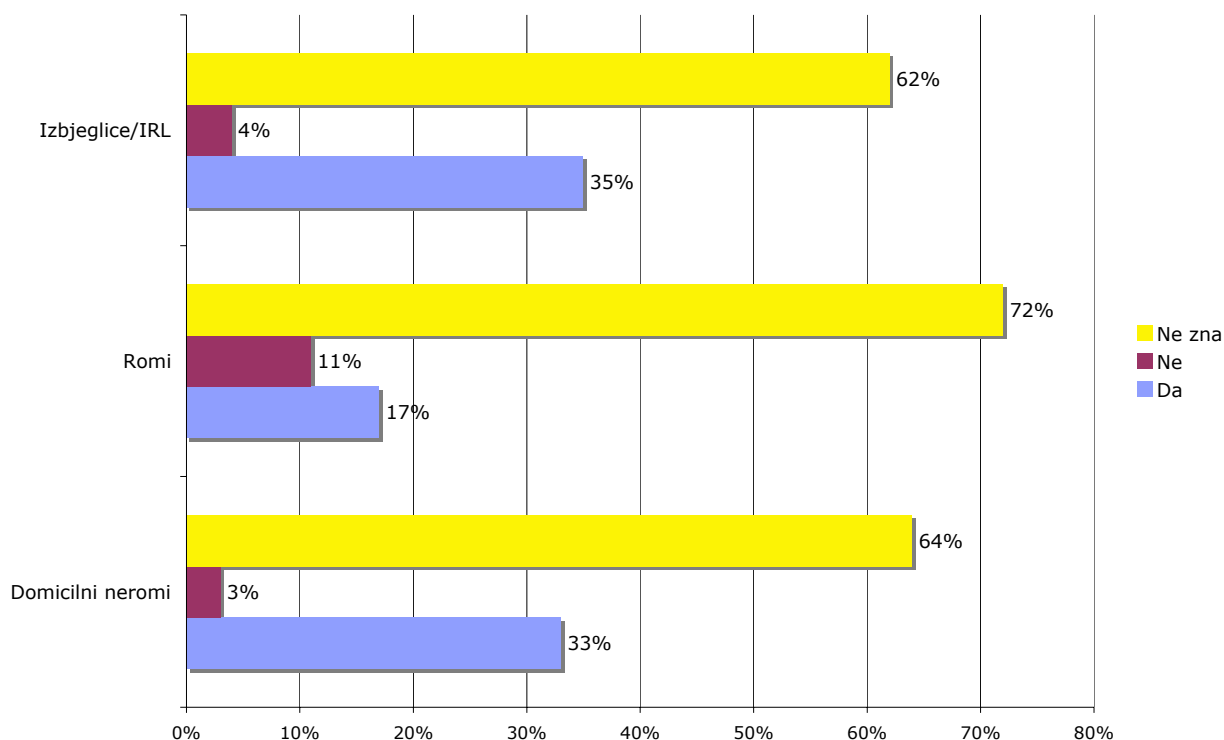
Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Romi su u prosjeku godišnje trošili oko 85 eura za zdravstvenu zaštitu, u poređenju sa rashodima od 180 eura kod domicilnih neroma i skoro 360 eura prosječne potrošnje na zaštitu zdravlja kod izbjegličkih/IRL domaćinstava. Ako napravimo poređenje sa ukupnim mjesečnim troškovima domaćinstva, izbjeglice i IRL su trošili oko 15% svog ukupnog mjesečnog budžeta na lijekove i medicinske usluge; u poređenju sa tim, romska domaćinstva su trošila 9% i domicilna neromska 6% svog budžeta. Jedno od objašnjenja za visoke apsolutne i relativne troškove zdravstvene zaštite izbjegličkih/IRL domaćinstava bi mogla biti prosječna starost ispitanika: najmlađi su bili Romi (prosječna starost 29 godina), koje slijede domicilni neromi (33), a najstariji u prosjeku su bili izbjeglički i IRL ispitanici (34).

Po pitanju imunizacije, samo je 26% djece mlađe od 14 godina u ispitanim domaćinstvima vakcinisano protiv dječje paralize, difterije, tetanusa, i velikog kašlja: po grupama to je 17% romske djece, 35% izbjeglica i IRL, i 33% domicilne neromske djece. Ove cifre se odnose na odgovore dobijene u istraživanju u domaćinstvima koja su sa sigurnošću mogla da potvrde vakcinaciju, a rezultati se moraju posmatrati u svjetlu činjenice da u mnogim domaćinstvima u stvari nisu znali tačan odgovor: 62% izbjegličkih/IRL, 63% domicilnih neromskih i 72% romskih domaćinstava (grafikon 10). Time se naglašava potreba za boljom pisanom dokumentacijom o vakcinaciji.

Tatjana, "Personal Documents and Threats to the Exercise of Fundamental Rights of Roma in Europe," *Roma Rights* 3 (2003).

Grafikon 10: Stopa vakcinacije djece mlađe od 14 godina

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

U slučaju djece koja sigurno nisu vakcinisana samo je mali broj ispitanika mogao da pruži jasan odgovor zašto do vakcinacije nije došlo. Neki ispitanici nisu bili dobro obaviješteni o tom pitanju: u slučaju 43% nevakcinisane romske djece i 40% nevakcinisane izbjegličke/IRL djece, do vakcinacije nije došlo zbog nedostatka medicinskih informacija. U tom pogledu očigledna je potreba za informacionim kampanjama i povećanju svijesti o važnosti ne samo imunizacije nego i zdravstvene zaštite uopšte, za sve grupe. Problem sa ličnim ispravama se javio i kod imunizacije: 13% nevakcinisane romske djece nije imalo važeće zdravstvene knjižice. Dodatnih 17% nevakcinisane romske djece nije vakcinisano zbog nedovoljne zdravstvene pomoći. Ova dva problema se nisu pojavila među odgovorima preostale dvije neromske grupe.

Boks 8: NVO poboljšavaju zdravlje Roma u Nikšiću

Istraživanja nikšićkih ženskih NVO *Centar za romske inicijative* i *SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja* potvrđuju da se poboljšava zdravstveni status RAE žena u tom gradu. Prije 2000. godine je 60% Romkinja u Crnoj Gori rađalo djecu u svojim domovima; među Romkinjama u Nikšiću je 2005. ovaj procenat smanjen na 5%. Pap test je bio skoro nepoznat među Romkinjama do 2000, dok je 2005. sproveden nad 25% žena. Slično tome, porastao je i procenat vakcinisanih: 72% romske djece u Nikšiću je vakcinisano tokom 2005, u poređenju sa samo 29% tokom 2001. Ova očigledna poboljšanja su prije svega rezultat aktivnosti ovih NVO koje su radile u saradnji sa institucijama; takođe je važno primijetiti da su organizacije primjenjivale pristup kućnih posjeta, i posjetile skoro sva domaćinstva u gradu. Neki problemi sistematske prirode ipak postoje i dalje: mnoga djeca imaju zdravstvene knjižice (84%) ali ne i sva. Romkinje su takođe izrazile zabrinutost zbog načina na koji ih tretiraju u sistemu zdravstvene zaštite: na pitanje kako ocjenjuju način na koji ih tretira (neromsko) medicinsko osoblje, 22% žena je bilo zadovoljno, 54% samo djelimično zadovoljno, a 24% nije bilo zadovoljno.

Izvor: Centar za romske inicijative i SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja, Nikšić.

Stambeni problemi sa kojima se suočavaju ugrožene grupe

Ograničenja u prihodima se vrlo često ogledaju u lošim uslovima stanovanja, koji dalje uzrokuju loše zdravstveno stanje stanovništva. U Crnoj Gori većina Roma, Aškalija i Egipćana živi u prigradskim naseljima kao što su, na primjer, Konik, Brlja, Komanski Most, i Vrela Ribnička u Podgorici. Velika većina RAE u Crnoj Gori žive u gradskim i prigradskim sredinama, mahom u centralnom dijelu Crne Gore i na jugu; 74% romskih ispitanika u UNDP istraživanju živjelo je u centralnoj Crnoj Gori. Njihove nastambe su većinom nehigijenska naselja karakteristična po minimalnim životnim standardima, stanovima i vodosnabdijevanjem lošeg kvaliteta, bez kupatila i kanalizacije, i sa nelegalno sagrađenim i prenaseljenim kućama.

Pored kritičnih uslova stanovanja, četvrtina romskih domaćinstava prema rezultatima istraživanja živi u nelegalnim “divljim” naseljima. Kako lokalna samouprava u Crnoj Gori vodi kampanje za uklanjanje svih nelegalno sagrađenih zgrada i naselja, mnoga nelegalno izgrađena romska naselja postaju problematično pitanje. Ne postoji nijedan očigledan i jednostavan način za promjenu pravnog statusa mnogih neregistrovanih romskih naselja. Na kraju bi jedini način možda bio da se legalizuju postojeća romska naselja, ili da se romska domaćinstva iz nesigurnih nelegalnih naselja prebace u odgovarajući alternativni smještaj. Neke međunarodne organizacije su u saradnji sa lokalnim vlastima već aktivne na ovom polju, putem obezbjeđivanja stanovanja za najugroženije. Treba primijetiti i da je čak 42% ispitanih romskih domaćinstava migriralo na svoju trenutnu lokaciju u toku proteklih 15 godina, a većina tih migranata je došla sa Kosova (86%), naročito tokom 1999. godine (51%). Većina migracija je prouzrokovana političkim i bezbjedonosnim razlozima (76%); kao prisilni migranti iz jedne generalno siromašne etničke grupe, oni većinom nisu sebi mogli da priušte naseljavanje na boljim lokacijama. Oko 24% romskih domaćinstava živi u smještaju za izbjeglice, u poređenju sa 52% neromskih izbjeglica koji tamo žive.

Što se tiče situacije sa stanovanjem izbjeglica/IRL, vlasništvo nad stanovima – ili, tačnije, nedostatak istog – je izgleda glavni problem. Samo 11% izbjegličkih/IRL domaćinstava živi u sopstvenim kućama (u poređenju sa 41% Roma i 78% domicilnih neroma); za većinu drugih članova ove grupe nesigurnost u stanovanju ostaje problem i stavlja ih pod rizik od ugroženosti. To se ogleda i u analizi rizika: ocjenjujući nivo prijetnje koji deložacija ili gubitak stana predstavlja za njihova domaćinstva, najveći dio izbjegličkih/IRL domaćinstava (35%) je to procijenio kao najviši nivo prijetnje, sa prosječnom ocjenom 3,1 na skali od 1 do 5. Nasuprot tome, za 43% romskih domaćinstava i 58% domicilnih neromskih domaćinstava ovaj problem je ocijenjen kao prijetnja najnižeg nivoa, sa prosječnim ocjenama 1,6 kod romske i 1,7 kod domicilne neromske populacije.

Boks 9: Nove kuće za dostojanstven život izbjeglica i IRL

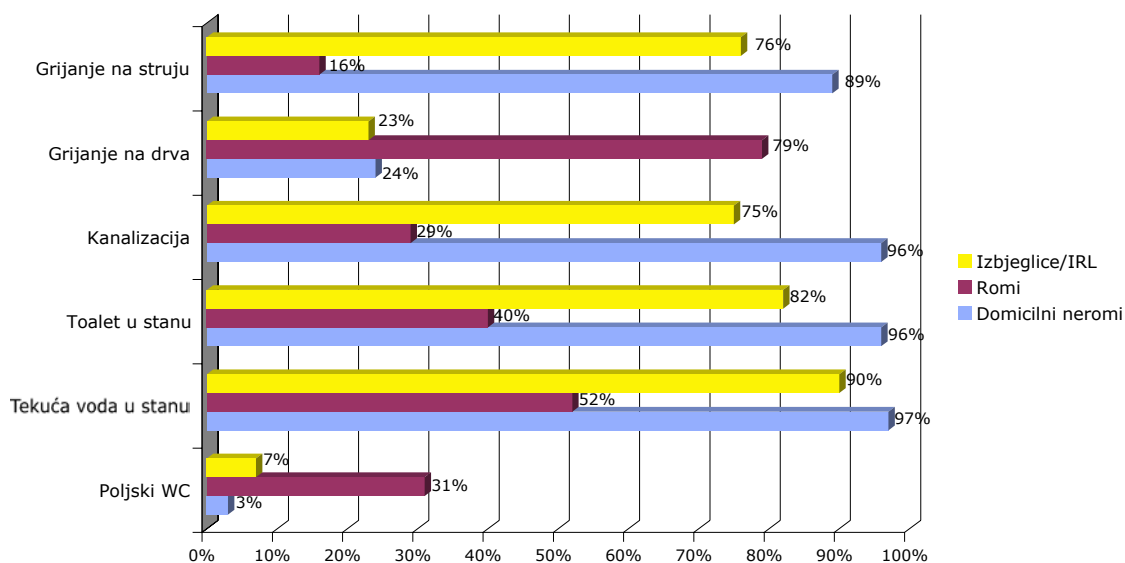
Potreba za adekvatnim stanovanjem je identifikovana kao jedna od najozbiljnijih prepreka za sprovođenje održivih rješenja za raseljena lica u jugoistočnoj Evropi. Nedostatak društvenih i socijalnih stanova isto tako utiče i na stabilnost siromašnog stanovništva, usporava opšti socioekonomski proces oporavka, i otežava integraciju. Njemačka NVO *Help – Hilfe zur Selbsthilfe* je pokrenula projekat u kome zajedno sa lokalnom samoupravom iznalaze lokacije za građenje kuća, uključujući infrastrukturu (vodu, kanalizaciju, i električnu energiju). Na taj način će se stvoriti životni prostor za 86 osoba u veličini od 1.162m², i razriješiti stambeni problemi jednog dijela izbjeglica i IRL u opštinama Berane i Kolašin.

Po pitanju vrste stanova, rezultati istraživanja o domaćinstvima iz ugroženih grupa u Crnoj Gori koje su sproveli ISSP/UNDP ukazuju na to da većina RAE stanovništva živi u barakama (48%), 31% žive u kućama, dok 8% žive u jednosobnim stanovima. Među onima koji žive u sopstvenom smještaju najbrojnija su domaćinstva na jugu (32%) i u srednjim dijelovima (28%) Crne Gore, dok ispitanici u kolektivnom smještaju većinom žive u centralnom dijelu Crne Gore (41%). Većina domaćinstava koja žive u kućama žive na jugu (41%). Barake su najbrojnije među RAE porodicama u centralnim (49%) i sjevernim (55%) dijelovima Crne Gore.

Skoro polovina ispitanika nije mogla da procijeni koliko su stare stambene jedinice u kojima stanuju (48%) a 55% takvih ispitanika žive u barakama. Visok procenat RAE porodica (61%) žive u prebivalištima manjim od 30m². Prosječna kvadratura prebivališta u romskim domaćinstvima je 36,6m², kao i kod izbjegličkih/IRL domaćinstava, u poređenju sa 80,6m² za domicilna neromska domaćinstva, ukazujući na to da su stanovi Roma i izbjeglica/IRL prenaseljeni. Malo više od četiri petine RAE domaćinstava (81%) žive u prebivalištima sa kvadraturom manjom od 10m² po članu domaćinstva; u poređenju, isti indikator za rezidentno neromsko stanovništvo je 8%. Polovina RAE prebivališta je napravljena od čvrstih materijala (50%) a dodatnih 43% žive u nastambama sagrađenim od drveta; 5% žive u stanovima od raznih materijala, a 1% u stanovima napravljenim od zemlje i drugih materijala. Životni uslovi RAE domaćinstava su dalje pogoršani zbog nepovoljnih ekoloških uslova njihove neposredne okoline. Naime, 48% RAE domaćinstava živi u neposrednoj okolini deponija smeća, 22% žive u naseljima koje plave otpadne vode, 17% živi u područjima u kojima je vazduh zagađen, a 12% je pod rizikom od klizišta.²⁸ Takvi životni uslovi izlažu romsko stanovništvo ozbiljnim zdravstvenim rizicima. Podaci iz istraživanja pokazuju da 68% RAE, u poređenju sa 20% izbjeglica i IRL i 2% domicilnog neromskog stanovništva, nema dobru sanitaciju. Kako se vidi iz tabele 2, stambeno siromaštvo je najveći problem za RAE, izbjeglice i IRL, u pogledu male površine po članu domaćinstva, kao i u pogledu vodosnabdijevanja.

²⁸ Program Ujedinjenih nacija za razvoj i Institut za strateške studije i projekcije, *Istraživanje o domaćinstvima Roma, Aškelja i Egipćana, izbjeglica i interno raseljenih lica*. Podgorica: UNDP i ISSP, 2003.

Grafikon 11: Stambeni uslovi

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

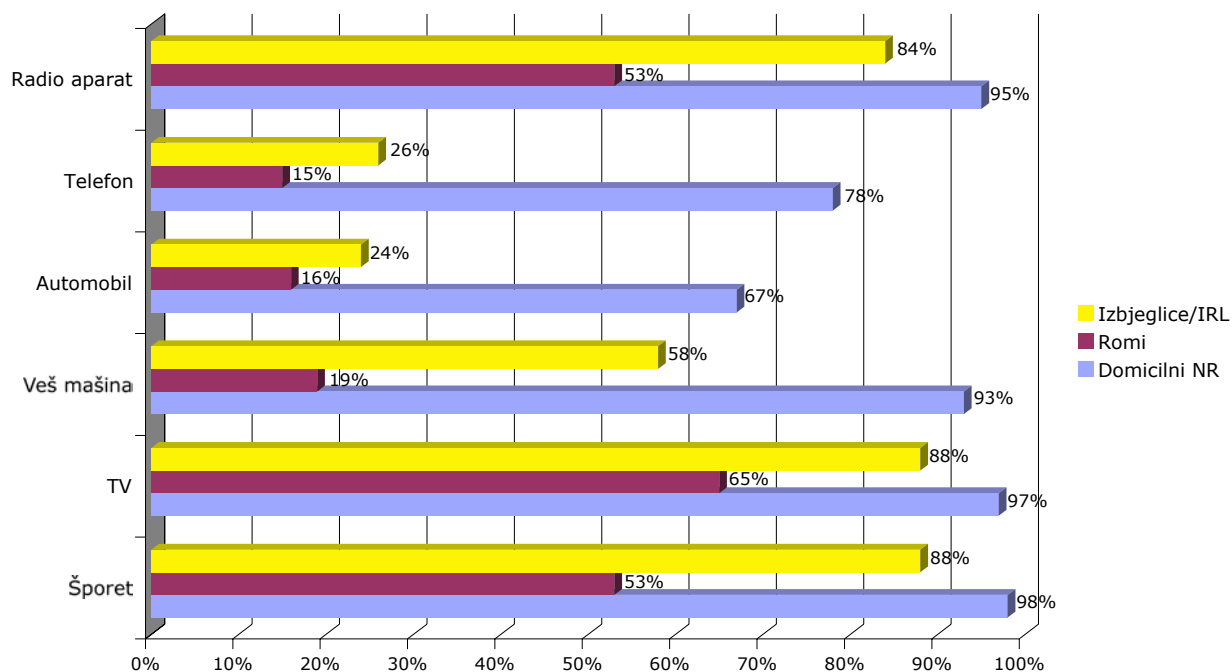
Kako je ilustrovano u grafikonu 11, samo 52% ispitanih RAE domaćinstava ima tekuću vodu u svojim prebivalištima, u poređenju sa 90% izbjegličkih/IRL domaćinstava i 97% domicilnih neromskih domaćinstava. Dodatnih 34% RAE domaćinstava ima tekuću vodu u dvorištu, što je slučaj sa samo 9% domicilnih neromskih domaćinstava i 34% izbjeglica/IRL. Javne česme mora da koristi 18% RAE domaćinstava. Samo 40% romskih domaćinstava ima toalet u kući, što je slučaj sa 82% domova izbjeglica/IRL i 96% domicilnih neroma. Kanalizacija je još veći problem za RAE domaćinstva – ima je tek 29% domaćinstava, u poređenju sa 75% izbjegličkih/IRL i 96% domicilnih neromskih domaćinstava. Ovo je još jedan indikator ugroženosti po pitanju zdravlja, jer nedostatak kanalizacije u praksi često znači da se primitivnim cijevima voda odvodi sa javne česme kroz naselje. Vrlo često takvi izvori vode nisu propisno izolirani i postoji opasnost da se spoje sa odvodima otpadnih voda. Poboljšani sistemi vodosnabdijevanja i propisnog odvođenja otpadnih voda mogli bi da poboljšaju opšte uslove stanovanja romskog stanovništva. Da bi to bilo moguće, potrebno je legalizovati romska naselja, uz uključenje lokalnih vlasti.

Što se tiče ostalih karakteristika njihovog stanovanja, 39% RAE domaćinstava i 70% izbjegličkih/IRL domaćinstava imaju kuhinju unutar svog prebivališta, što je skoro norma (96%) u domicilnim neromskim domaćinstvima. Među ispitanim ugroženim grupama većina domicilnih neromskih domaćinstava koristi električnu energiju za grijanje (skoro 90%), dok se 79% RAE i 23% izbjegličkih/IRL domaćinstava grije na drva, čime se njihovo zdravlje ugrožava kroz mogućnost da vazduh unutar stana postane zagađen, a takođe ih stavlja i pod rizik od nastanka požara kao opasnosti po život i imovinu.

Kao što je slučaj i sa kvalitetom stanovanja, posjedovanje trajnih dobara takođe nije često: grafikon 12 ilustruje stepen posjedovanja osnovnih kućnih aparata i mašina, i

ponovo ukazuje na veću ekonomsku ugroženost RAE stanovništva. Samo 1% izbjegličkih/IRL domaćinstava i 5% romskih domaćinstava je bilo u mogućnosti da kupe neka trajna dobra u godini prije nego što je istraživanje sprovedeno, u poređenju sa 25% kod većinskog stanovništva.

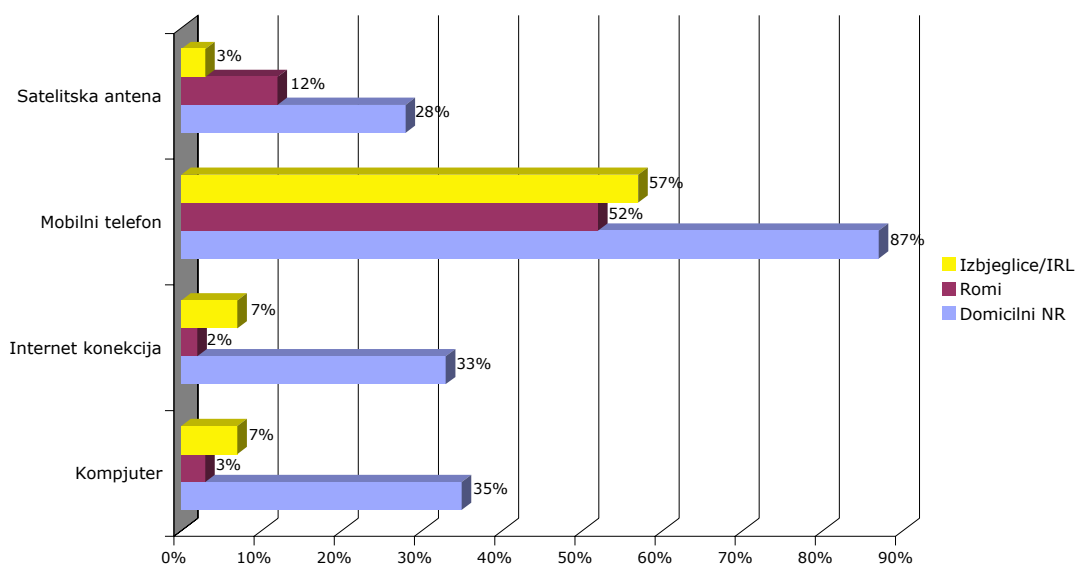
Grafikon 12: Osnovni aparati i mašine u domaćinstvu

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Posjedovanje i upotreba naprednih sredstava komunikacije takođe oslikava životni standard ugroženih grupa u Crnoj Gori, što je prikazano u grafikonu 13. I u ovom slučaju su ta sredstva manje dostupna članovima romske i izbjegličke/IRL zajednice. Samo 15% romskih i 26% izbjegličkih/IRL domaćinstava imaju telefone u ispravnom stanju, u poređenju sa 78% domicilnih neromskih domaćinstava. Situacija je bolja u pogledu mobilne komunikacije: 52% romskih, 57% izbjegličkih/IRL i 87% domicilnih neromskih domaćinstava ima ispravne mobilne telefone. Na svakih 100 romskih domaćinstava nalazimo samo 3 kompjutera; kod izbjeglica i IRL ova cifra se blago povećava na 7%, u poređenju sa domicilnim neromskim prosjekom od 35%. Internet je dostupan za 2% romskih i 5% izbjegličkih i IRL domaćinstava, dok se procenat domicilnih neromskih domaćinstava sa internet priključkom diže na 33%.

Grafikon 13: Sredstva komunikacije

Izvor: UNDP statistički podaci o ugroženim grupama, 2004.

Cijena troškova stanovanja predstavlja značajan teret za sva domaćinstva u Crnoj Gori, ali naročito za ugrožene grupe, i mnoga domaćinstva duguju novac za neku vrstu mjesečnih troškova stanovanja (tabela 9). Skoro polovina romskih domaćinstava nije platila račune za vodu ili struju. Situacija izbjegličkih i IRL porodica u ovom pogledu bolja je od situacije domicilnog neromskog stanovništva: 18% ima neplaćene račune za vodu, u poređenju sa 23% kod domicilnih neromskih domaćinstava, a 21% domaćinstava u obje grupe nije platilo račune za struju. Prosječna dužina dugovanja među ugroženim grupama dostiže u nekim slučajevima i 13 mjeseci. Među domaćinstvima koja imaju dugovanja prosječna suma duga za elektičnu energiju dostiže i 325 eura za romska domaćinstva, što treba uporediti sa nacionalnom prosječnom neto zaradom od oko 250 eura,²⁹ naročito ako se uzme u obzir da statistički podaci o ugroženim grupama pokazuju da većina Roma zarađuje znatno manje od ovog iznosa.

Tabela 9: Neplaćeni računi

	Domicilni neromi	RAE	Izbjeglice/IRL
Voda	23%	44%	18%
Električna energija	21%	42%	21%
Ostali računi	15%	8%	5%
Prosječna suma duga za vodu	42 EUR	151 EUR	163 EUR
Prosječna suma duga za elektičnu energiju	140 EUR	325 EUR	160 EUR
Prosječan iznos duga za ostale račune	64 EUR	140 EUR	177 EUR

²⁹ Prosječna neto plata u Crnoj Gori iznosila je u septembru 2006. godine 248,34 eura, prema Zavodu za statistiku Crne Gore.

Zaključci i preporuke

Kako pokazuju rezultati UNDP istraživanja o socijalnoj ugroženosti u Crnoj Gori, mnogi Romi ali i izbjeglice i interno raseljena lica žive ispod linije siromaštva, a broj takvih osoba ukazuje da je njihova ekonomska i socijalna situacija značajno teža od situacije domicilnih neroma koji žive u njihovom okruženju. Dodatno opterećenje za romska domaćinstva predstavlja i postojano hronično siromaštvo, i vrlo male mogućnosti da dodatno uvećaju svoje prihode. Brojne romske porodice smatraju da je glad najveća prijetnja njihovoj humanoj sigurnosti. Jedan od uzroka takvog nivoa siromaštva je visoka nezaposlenost prisutna i među Romima i među izbjeglicama/IRL, gdje je zaposlenost žena manja od zaposlenosti muškaraca u svim grupama. Romska radna snaga je većinom nekvalifikovana i ne odgovara potrebama savremenog tržišta; posljedica toga je da romska domaćinstva imaju znatno manje prihode. Rijetko dolazi do pokretanja sopstvenih preduzeća od strane pripadnika ugroženih grupa, a formalizovanje tih istih preduzeća je još rjeđe zbog brojnih poteškoća na koje nailaze u nabavljanju potrebne dokumentacije. Upotreba vanjskih finansijskih instrumenata za podršku je takođe veoma rijetka.

Niska stopa zaposlenosti među Romima u Crnoj Gori donekle proističe iz niskog nivoa obrazovanja. Stopa pismenosti među Romima značajno je niža od nacionalnog prosjeka, pogotovo kada su žene u pitanju. Veliki broj Roma nema nikakvo obrazovanje, dok je broj upisanih u škole veoma nizak, a broj romske djece koja napuštaju školovanje veoma visok. Čini se da je siromaštvo glavni razlog zbog koga romska djeca nisu u školi; djeca takođe napuštaju škole i da bi svojim radom doprinijela kućnom budžetu. Većina Roma i izbjeglica/IRL žive u nesigurnim i nestandardnim prebivalištim, a u slučaju Roma oni se takođe suočavaju i sa rizicima koje nosi stanovanje u nelegalnim naseljima. Njihove životne uslove karakteriše nedostatak infrastrukture, a vrlo često i izloženost ekološkim opasnostima koje predstavljaju i zdravstveni rizik. Iako njihovo siromaštvo i životni uslovi čine da je zdravlje Roma gore nego što je to slučaj kod drugih grupa, oni u manjem broju traže medicinsku pomoć. Na putu im stoje prepreke kao što su nedostatak ličnih isprava (koji u suštini blokira ostvarivanje mnogih ljudskih prava) i visoke cijene zdravstvene njege koje oni ne mogu sebi da priušte. Procenat vakcinisane romske djece je u porastu međutim još uvijek je ispod nacionalnog prosjeka. Domaćinstva čiji su članovi istovremeno i Romi i interno raseljena lica sučeljavaju se sa najvećim rizicima, a sličan je slučaj i sa domaćinstvima romskih azilanata vraćenih iz Zapadne Evrope.

Republika Crna Gora je preduzela niz koraka za poboljšanje situacije socijalno ugroženih grupa. Napreduje se u ostvarivanju Milenijumskih ciljeva razvoja, Strategije razvoja i redukcije siromaštva, i nacionalne *Strategije za trajno rješavanje pitanja izbjeglica i interno raseljenih lica*. Crna Gora se priključila Dekadi inkluzije Roma i usvojila relevantan Nacionalni akcioni plan. U pripremi je nacrt buduće Strategije za Rome u Crnoj Gori, kao i Nacionalnog akcionog plana za Romkinje. I pored toga, potrebno je uložiti još dosta rada, i navešćemo neka od pitanja koja zaslužuju da zadobiju posebnu pažnju:

U oblasti zapošljavanja i smanjenja siromaštva:

- Kombinovanje formalnog obrazovanja sa pružanjem stručne obuke za postizanje najboljih rezultata i povećanje zapošljivosti Roma kroz poboljšanje njihovih obrazovnih postignuća;

- Davanje primjera drugima kroz zapošljavanje kvalifikovanih Roma i Romkinja u javnom sektoru;
- Podrška malim preduzećima koje vode pripadnici ugroženih grupa;
- Fokusiranje na treninge i edukaciju o vođenju preduzeća kao mjera za osiguranje veće uspješnosti novih preduzeća;
- Preduzimanje posebnih mjera za borbu protiv hroničnog siromaštva u romskoj zajednici.

U oblasti obrazovanja:

- Proglasiti obrazovanje prioritetom u javnim politikama usmjerenim na ugrožene grupe, a naročito Rome jer je to glavni kanal za uključenje romske djece u društvo;
- Proširenje obrazovnih programa tako da se i romska djeca uključe u javni obrazovni sistem, i preduzimanje koraka da se smanji stopa napuštanja školovanja;
- Obezbjedivanje finansijskih i/ili ostalih sredstava za podršku socijalno ugroženim porodicama romske djece koja se školuju, da bi se spriječio dječji rad;
- Podrška programima koji daju stipendije romskim učenicima i studentima.

U oblasti zdravstvene zaštite:

- Prioritizovanje zdravstvenih problema ugroženih grupa u sprovođenju zdravstvenih reformi;
- Pružanje efikasne zdravstvene zaštite i besplatnih osnovnih lijekova ugroženim grupama;
- Organizacija vakcinacija i drugih kampanja o preventivnom zdravlju sa jakim aspektom odlazaka u romsku zajednicu;
- Hitno poboljšanje onih elemenata stanovanja Roma koji nose zdravstvene rizike.

U oblasti stanovanja:

- Obezbjedivanje stanova po pristupačnim cijenama za ugrožena domaćinstva;
- Izgradnja i poboljšanje infrastrukture u romskim naseljima;
- Rad na legalizaciji romskih naselja uz garancije da sprovođenje relevantnog zakonodavstva neće prouzrokovati dalju društvenu isključenost Roma;
- Aktivno traženje kratkotrajnih rješenja dok se ne identifikuju dugotrajna.

Po pitanju javne politike vezane za bilo koju drugu oblast koja se tiče problema ugroženih grupa u Crnoj Gori:

- Obezbjedivanje adekvatnih finansijskih sredstava za sprovođenje strategija i inicijativa bitnih za ugrožene grupe, naročito Dekade za inkluziju Roma, uključujući razvoj lokalnih akcija i budžeta kao i aktiviranje lokalne

samouprave, i brižno nadgledanje i evaluacija sprovođenja istih, uz naglasak na dobrim praksama i preduzimanje korektivnih mjera po potrebi;

- Jačanje učešća izbjeglica/IRL i Roma u stvaranju i sprovođenju svih nacionalnih strategija i javne politike koje se bave siromaštvom;
- Usvajanje neophodnih amandmana tako da postojeće zakonodavstvo ni direktno ni indirektno ne diskriminiše ugrožene grupe;
- Stalan dijalog sa građanskim sektorom, a naročito NVO koje predstavljaju ugrožene grupe;
- Olakšavanje dobijanja ličnih isprava članovima ugroženih grupa;
- Uključivanje aspekata rodne ravnopravnosti i promovisanje osnaživanja djevojaka i žena u svim javnim politikama vezanim za ugrožene grupe;
- Obraćanje posebne pažnje na specijalne grupe unutar ugrožene populacije, kao što su romska IRL i Romi vraćeni iz zapadne Evrope;
- Prikupljanje statističkih podataka o Romima u Crnoj Gori, razdvojenih i po polu i po etničkoj pripadnosti, koje bi obavezno u popise uključilo i nelegalna naselja, uz angažman romskih popisivača;
- Zaštita ljudskih prava Roma, i stroga osuda rasne diskriminacije i svih kršenja prava Roma.

Na kraju, efikasnost raznih paralelnih inicijativa, kao što su Dekada Roma, Milenijumski ciljevi razvoja i druge nacionalne strategije bila bi ojačana putem uske saradnje i interakcije svih aktera uključenih u poboljšanje razvojnih mogućnosti ugroženih grupa u Crnoj Gori.

Bibliografija

- Bodewig, Christian i Akshay Sethi, "Poverty, Social Exclusion and Ethnicity in Serbia and Montenegro: The Case of the Roma." Vašington: Svjetska banka, 2005.
- Centar za romske inicijative, *Istraživanje položaja Romkinja u Nikšiću*. Nikšić: CRI, 2005.
- Centar za romske inicijative, *Nevinost (ne) određuje vrijednost romske djevojke*. Nikšić: CRI, 2006.
- Grupa 484, *Ljudska prava izbeglica, raseljenih lica, povratnika, azilanata i žrtava trgovine ljudima u SCG: Izveštaj za 2005. godinu*. Beograd: Grupa 484, 2006.
- Grupa 484, *Povratak iz Zapadne Evrope građana Srbije i Crne Gore kojima je odbijen zahtev za azil ili ukinuta privremena zaštita*. Beograd: Grupa 484, 2005.
- Hoogeveen, Johannes, Emil Tesliuc, Renos Vakis i Stefan Deacon, "A Guide to the Analysis of Risk, Vulnerability and Vulnerable Groups." Vašington: Svjetska banka, 2005.
- Jakšić, Božidar, *Ljudi bez krova: život izbeglica i raseljenih Roma sa Kosova u Crnoj Gori*, Beograd: Republika, 2002.
- Jovanović, Đorđe, "ERRC in Montenegro." *Roma Rights* No. 3, Budimpešta, 2003.
- Međuagencijska radna grupa za interno raseljena lica, *Analiza situacije interno raseljenih lica sa Kosova u Srbiji i Crnoj Gori: zakon i praksa*. Beograd: Međuagencijska radna grupa za interno raseljena lica, 2005.
- Međunarodni komitet Crvenog krsta (ICRC), *Household Economy Assessment: The Situation of Internally Displaced Persons in Serbia and Montenegro*. Beograd: ICRC, 2005.
- Međunarodni komitet Crvenog krsta (ICRC), "The Situation of Internally Displaced Persons in Serbia and Montenegro: Issues Paper." Beograd: ICRC, 2005.
- Perić, Tatjana, "Move On: Roma Refugees from Kosovo in Montenegro." *Roma Rights* No. 3, Budimpešta, 1999.
- Perić, Tatjana, "Personal Documents and Threats to the Exercise of Fundamental Rights of Roma in Europe," *Roma Rights* No. 3, Budimpešta, 2003.
- Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), *At Risk: Roma and the Displaced in Southeast Europe*. Bratislava: UNDP, 2006.
- Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), *Avoiding the Dependency Trap*. Bratislava: UNDP, 2003.
- Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), *Human Development Report 2004: Cultural Diversity in Today's Diverse World*. Njujork: UNDP, 2004.
- Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), *Faces of Poverty, Faces of Hope: Vulnerability Profiles for Decade of Roma Inclusion Countries*. Bratislava: UNDP, 2005.
- Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Institut za strateške studije i projekcije, *Različitosti – potencijal razvoja: izvještaj o humanom razvoju u Crnoj Gori*. Podgorica: UNDP i ISSP, 2005.
- Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Institut za strateške studije i projekcije, *Istraživanje o domaćinstvima Roma, Aškelja i Egipćana, izbjeglica i interno raseljenih lica*. Podgorica: UNDP i ISSP, 2003.
- Project on Ethnic Relations, "Developing a Minority Policy in Montenegro." Kolašin: PER, 2006.
- Revenge, Ana, Dena Ringold i William Martin Tracy, "Poverty and Ethnicity: A Cross-country Report of Roma Poverty in Central Europe." Vašington: Svjetska banka, 2002.

Ringold, Dena, *Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges*. Vašington: Svjetska banka, 2000.

Ringold, Dena, Mitchell A. Orenstein i Erika Wilkens, *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle*. Vašington: Svjetska banka, 2003.

Save the Children UK, *Denied a Future? The right to education of Roma/Gypsy & Traveller Children in Europe, Volume I: South-eastern Europe*. London: Save the Children UK, 2001.

Sindik, Nedjeljka, "Minority Access to Employment in Montenegro." London: Minority Rights Group International, 2006.

Sindik, Nedjeljka, Nenad Vladisavljev i Judith Kiers, "Report on the Council of Europe Project 'Roma Access to Employment': Serbia and Montenegro 2004-2005". Brisel: Savjet Europe, Evropska komisija i Pakt stabilnosti za jugoistočnu Evropu, 2005.

SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja, *Roma Centar 2000-2005*. Nikšić: SOS telefon, 2005.

SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja, *Istraživanje o uključenosti romske djece u sistem obrazovanja*. Nikšić: SOS telefon, 2006.

Svjetska banka, *World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty*. Vašington: Svjetska banka, 2000.

Svjetska banka, *Serbia and Montenegro Poverty Assessment*. Vašington: Svjetska banka, 2003.

Svjetska banka, "Decade of Roma Inclusion: Non-Roma Groups – Focus Groups Discussion Montenegro." Vašington: Svjetska banka, 2005.

Svjetska banka, "Decade of Roma Inclusion: Roma Groups – Focus Groups Discussion Montenegro." Vašington: Svjetska banka, 2005.

United Nations Children's Fund, *Report on the Results of the Participatory Research on Poverty Affected Children in Montenegro*. Podgorica: UNICEF, 2003.

Vlada Republike Crne Gore, *Dekada romske inkluzije 2005-2015: Akcioni plan*, Podgorica: Vlada Republike Crne Gore, 2005.

Vlada Republike Crne Gore, *Strategija razvoja i redukcije siromaštva*. Podgorica: Vlada Republike Crne Gore, 2003.

Vlada Republike Crne Gore, *Poverty Reduction Strategy Paper: The First Progress Report 2003-4*. Podgorica: Vlada Republike Crne Gore, 2005.

Dodaci

Dodatak 1

Tabela 10: Lista opština u kojima su održani intervjui

<i>Br.</i>	<i>Opština</i>	<i>Broj mjesta na kojima su uzimani uzorci</i>	<i>Broj postignutih intervjua po domaćinstvima</i>
1.	Andrijevisa	1	5
2.	Bar	6	71
3.	Berane	3	21
4.	Budva	2	11
5.	Herceg Novi	5	60
6.	Nikšić	6	59
7.	Plav	1	9
8.	Podgorica	32	285
9.	Tivat	4	32

Tabela 11: Broj intervjuisanih domaćinstava i pojedinaca

	<i>Domicilni neromi</i>	<i>Romi</i>	<i>Izbjeglice/IRL</i>	<i>Ukupno</i>
Domaćinstva	198	199	204	601
Pojedinci	700	699	708	2107
Muškarci	349	374	360	1083
Žene	351	325	348	1024

Dodatak 2: Pregled istraživačke metodologije

A. Upitnik

Upitnik koji je korišten u istraživanju za prikupljanje podataka na kojima je ovaj izvještaj zasnovan slijedi filozofiju integriranih istraživanja u domaćinstvima, sa zasebnim komponentama koje sadrže module i za domaćinstva i za pojedince. U okviru individualnih modula registrovan je profil svakog člana domaćinstva (demografske karakteristike, ekonomski status, obrazovanje, zdravlje). Moduli za domaćinstva bavili su se pitanjima vezanima za domaćinstva uopšte (tip stanovanja, pristup osnovnoj infrastrukturi, posjedovanje kućnih aparata, itd.). Pitanja vezana za prihode i rashode postavljena su u oba modula, što je omogućilo unakrsnu provjeru rezultata. Za dodatne informacije o upitniku molimo vas posjetite internet stranicu posvećenu ovom istraživanju: <http://vulnerability.undp.sk>.

B. Polje istraživanja

Primarno polje istraživanja sastojalo se od: (i) domaćinstava u romskim naseljima ili područjima sa kompaktnom romskom populacijom; (ii) raseljenih lica (IRL/izbjeglica); i (iii) domicilnih neromskih zajednica koje žive u neposrednoj blizini Roma i raseljenih.

C. Romski uzorak

Uzimanje uzoraka socijalno ugroženih grupa uopšte, a Roma naročito, je veliki izazov u svakom istraživanju koje se bavi različitošću i socijalnom ugroženošću. Prva pretpostavka u ovom istraživanju je bila da su najveće razlike u socijalnom i ekonomskom statusu stanovništva najočiglednije (i najbolje se mogu ispitati) na nivou opštine (ili neke druge relevantne mikroteritorijalne jedinice). Kako na ovom nivou postoje faktori ugroženosti koji utiču i na Rome i na druge zajednice, razvijeni su profili socijalne ugroženosti ove dvije grupe (Roma i domicilnih neroma) u istoj opštini, kako bi se mogla omogućiti identifikacija onih faktora ugroženosti koji negativno utiču na situaciju Roma.

Najteže pitanje u ovom smislu bilo je “Ko su Romi?” i kako na primjeren način identifikovati ispitanike u istraživanju. Primarni cilj ove ankete bio je da se sačini mapa socijalne ugroženosti grupa koje imaju zajedničke socioekonomske, kulturne i lingvističke obrasce – bez obzira na to kako bi se potencijalni ispitanici mogli sami identifikovati. Pošto se romski identitet često vezuje za najniže društvene klase i diskriminaciju, nije rijetko da ispitanici odbijaju da se samoidentifikuju kao “Romi”. Iz tog razloga, u većini zemalja se samo mali broj Roma tako identifikuje tokom popisa stanovništva, a zvanično registrovani broj članova romske populacije se često dramatično razlikuje od procjena stručnjaka.

Prihvatajući vjerovanje da popisi umanjuju apsolutne brojeve Roma, ovo istraživanje je istovremeno prihvatilo mogućnost da podaci sa popisa ipak daju realnu i adekvatnu sliku **strukture i teritorijalne raspodjele** pojedinaca koji se identifikuju kao Romi. Pošto apsolutan broj pripadnika romske populacije nije poznat, slučajni uzorak nije bio moguć, pa je tako umjesto toga korišten “piramidalni” model uzimanja uzoraka. U okviru ovog modela, različite procjene romske populacije (uključujući podatke sa popisa) sačinjavaju različite nivoe piramide. Dno piramide čini totalni (“stvarni”) broj Roma u jednoj zemlji. Vrh piramide predstavlja hipotetičku situaciju potpune isključenosti u kojoj se nijedna osoba nije samoidentifikovala kao Rom. Podaci sa popisa su jedan nivo piramide, a slojevi piramide odražavaju strukturu populacije. Ako se “sklonost ka neregistrovanju” (tj.

dio Roma koji nisu voljni da se identifikuju kao Romi) jednako distribuirana u različitim regionima u jednoj zemlji, kod ovog modela je struktura populacije oslikana na tom nivou popisa identična strukturi cjelokupne populacije. Ovo bi trebalo da bude dovoljno nepristrasno da može da izgradi reprezentativan slojeviti uzorak.

U praktičnom smislu, pretpostavilo se da je sklonost ka neidentifikovanju identična za svaki region u okviru jedne zemlje. Na osnovu ove pretpostavke, romski uzorak je uzet kao reprezentativni uzorak romske populacije koja živi u “romskim naseljima ili naseljima sa kompaktnom romskom populacijom”. Ova naselja i područja su definisana kao naselja u kojima je dio romske populacije jednak ili veći nego udio broja Roma na nacionalnom nivou u datoj zemlji, onako kako je on dat u podacima sa popisa. Udio – a ne apsolutni broj – Roma je korišten za identifikaciju grupa uzoraka. Ako X procenata Roma (po podacima iz popisa) živi u naselju Y, znači da će X procenata uzorka biti dobijeno u naselju Y. Na ovaj način demografska struktura uzorka preslikava demografsku strukturu romske populacije (kako se to u proporciji odražava i u popisu).

U prvoj fazi izrade uzoraka, polje istraživanja je bilo definisano na gorepomenuti način, koristeći “prosječan i natprosječan udio Roma u svakom naselju”. U drugoj fazi su određene grupe uzoraka, uzimajući u obzir i procjene romskih organizacija o broju Roma, distribuciju naselja i broj stanovnika. Ispitanici su zatim identifikovani putem selektivnog procesa “slučajnim putem” (treća faza).

Interni (samoidentifikacioni) i eksterni (eksterna identifikacija) modeli su tako preovladavali u različitim fazama procesa uzimanja uzoraka. Samoidentifikacija (registrovana tokom popisa) je korištena u prvoj fazi; eksterna identifikacija (procjena lokalnog stanovništva, NVO, stručnjaka) je korištena u drugoj fazi. U trećoj fazi (izbor od strane ispitanika) su rezultati prve dvije faze bili potvrđeni ili odbačeni putem “implicitnog prihvatanja identifikacije”.

U nekim slučajevima (naročito u velikim gradovima i glavnim gradovima), velike romske zajednice čine relativno mali dio ukupnog stanovništva. U takvim slučajevima, metodologija uzimanja uzoraka je bila potčinjena administrativnim potpodjelama (obično je “opština glavnog grada” podijeljena u manje opštine i/ili niže nivoe samouprave). Ovi niži nivoi su zatim odabrani kao jedinice uzorka. Takvi slučajevi su takođe tipološki korigovani putem uvođenja dodatnih mjesta za uzimanje uzoraka.

D. Uzorci raseljenih lica i domicilnog neromskog stanovništva koje živi u blizini Roma

Sličan pristup je primijenjen i sa raseljenim licima. Podaci iz zvaničnih izvora (koji registruju status raseljenih lica) su korišteni za uzimanje uzoraka. Uzorci za IRL/izbjeglice su sačinjeni koristeći zvanične registre koje su na raspolaganje stavile ekspertske organizacije.

Dodatni uzorci neromskog stanovništva su konstruisani koristeći slične procedure kao u slučaju Roma. To su reprezentativni uzorci neromskih zajednica koje žive u naseljima za romskim zajednicama “prosječne i natprosječne veličine”. Prema tome, ovi uzorci nisu reprezentativni za nacionalni prosjek. Osnovna ideja je bila da se uzmu podaci o njihovom socioekonomskom statusu koji mogu poslužiti kao početna tačka za poređenje nivoa socijalne ugroženosti i njihovih determinanti za Rome i raseljene osobe.

Iz očiglednih razloga, uzorci za nerome koji žive u blizini Roma su konstruisani za ista naselja kao i u romskim uzorcima. U drugoj fazi uzimanja uzoraka

(određivanja nivoa veličine stanovništva i grupa uzoraka) korištena je eksterna identifikacija da bi se identifikovala neromska naselja (procjena lokalnog stanovništva, lokalna samouprava). U trećoj fazi je takođe korištena selekcija slučajnim putem.

U slučajevima opština sa velikim brojem Roma gdje broj neromske populacije nije bio dovoljno visok da sačini dodatni uzorak neromske populacije (na primjer, u slučajevima izolovanih romskih naselja ili segregiranih naselja), dodatni uzorak se zasnivao na tipološki sličnim naseljima u istoj oblasti (administrativnoj jedinici) sa romskom populacijom na nivou ili iznad nivoa nacionalnog prosjeka. Kriterijum za izbor takvog naselja bio je da to bude 'najbliže selo do koga se može doći cestom'.

Želja da se dobiju uporedivi podaci za nerome koji žive u blizini Roma odražavala je glavni fokus trenutne analize: Romi su najugroženija grupa, ali nisu svi ugroženi Romi. Dodatni uzorak za nerome je ovom istraživanju dao referentnu tačku (*benchmark*) potrebnu za procjenu dubine romskog siromaštva i socijalne ugroženosti vizavi neroma koji žive u sličnom socioekonomskom okruženju. I pored problema u izradu uzoraka koje postavlja, ovaj pristup nam dopušta da uvidimo razliku između različitih faktora socijalne ugroženosti, a naročito onih koji se odnose na položaj manjina (i zato se mogu pripisati različitim oblicima diskriminacije), nasuprot manifestacijama razlika u razvoju među regionima ili depresivnim lokalnim ekonomskim okolnostima. Ovaj pristup nam takođe pokazuje kako da se bavimo pitanjima socijalne isključenosti i marginalizacije. Iako je obično određena institucionalnim faktorima i javnom politikom, isključenost se javlja na nivou interakcije. To je, prije svega, nivo zajednice, gdje ljudi svakodnevno dolaze u kontakt. Mjerenje distance između Roma i neroma u područjima gdje zajedno žive može biti značajan pokazatelj kako se možemo baviti problemom socijalne distance.

Važno je imati na umu da ovaj pristup ne pokušava da garantovano bude reprezentativan za domicilno neromsko stanovništvo na nivou države. Članovi domicilnih neromskih zajednica koji žive u blizini Roma žive pod sličnim socioekonomskim okolnostima te tako i sami mogu biti socijalno ugroženiji nego što je to slučaj sa nacionalnim prosjekom. U slučajevima gdje postoje indikatori na nivou države, oni su korišteni kao referentna tačka za mjerenje socijalne ugroženosti sve tri grupe pokrivena u istraživanju.

E. Metodološke prednosti i nedostaci

Uzorci zasnovani na opštinama sa prosječnim i natprosječnim udjelom romske populacije nisu potpuno reprezentativni za cjelokupno romsko stanovništvo u zemljama pokrivenim ovim istraživanjem. Ipak, oni pokrivaju oko 85% Roma u svakoj zemlji, i kao takvi su dobra osnova za razvoj kvantitativnih socioekonomskih indikatora za dobrobit Roma (kvalitet života, životni vijek, pristup javnim službama, prihodi, itd.). Rezultujući uzorci su reprezentativni ne samo za stanovnike segregisanih romskih zajednica nego i za većinu Roma.

Podaci dobijeni putem ovih uzoraka su u širem smislu u skladu sa podacima sa popisa, jer su rezultati ovog istraživanja zasnovani na relativnim brojevima (strukturi i regionalnoj distribuciji) umjesto na apsolutnim brojevima Roma registrovanih na popisima. Ovaj pristup takođe nudi neke standardizovane kriterijume za izbor dodatnog uzorka za neromsko stanovništvo. Glavni nedostatak ove metodologije uzimanja uzoraka tiče se njene primjene u opštinama gdje je udio Roma u cjelokupnom broju stanovnika ispod državnog prosjeka. Kako takve opštine u suštini

ne spadaju u djelokrug uzorka, uslovi života Roma koncentrisanih u “mini-džepove siromaštva” ili Roma koji žive u rasijanju (i pretpostavljamo integrisani sa domicilnim neromima) nisu uključeni. Međutim, obje grupe su ipak predstavljene u uzorku. U prvom slučaju, većina od 85% Roma koji su obuhvaćeni ovom metodologijom istraživanja takođe žive u sličnim džepovima siromaštva, a koji su prikazani u reprezentativnim uzorcima. U drugom (integrisanom) slučaju, to bi bio slučaj zato što je značajan dio od 85% Roma funkcionalno integrisan (zaposlen, održava kontakt sa većinskim stanovništvom i institucijama) i tako tipološki sličan rasijanim (i, pretpostavljamo, integrisanim) Romima iz preostalih 15%. Oni Romi iz tih 15% koji su “rasijani i integrisani” i koji se samoidentifikuju kao Romi tipološki su blizu onima koji su integrisani u okviru 85%. Oni koji su asimilirani i ne identifikuju se kao Romi ne spadaju u okvire ovog istraživanja, ili zato što ne ispunjavaju kriterijum “da su Romi” (šta god da to značilo), ili zato što ne ispunjavaju kriterijum socijalne ugroženosti.

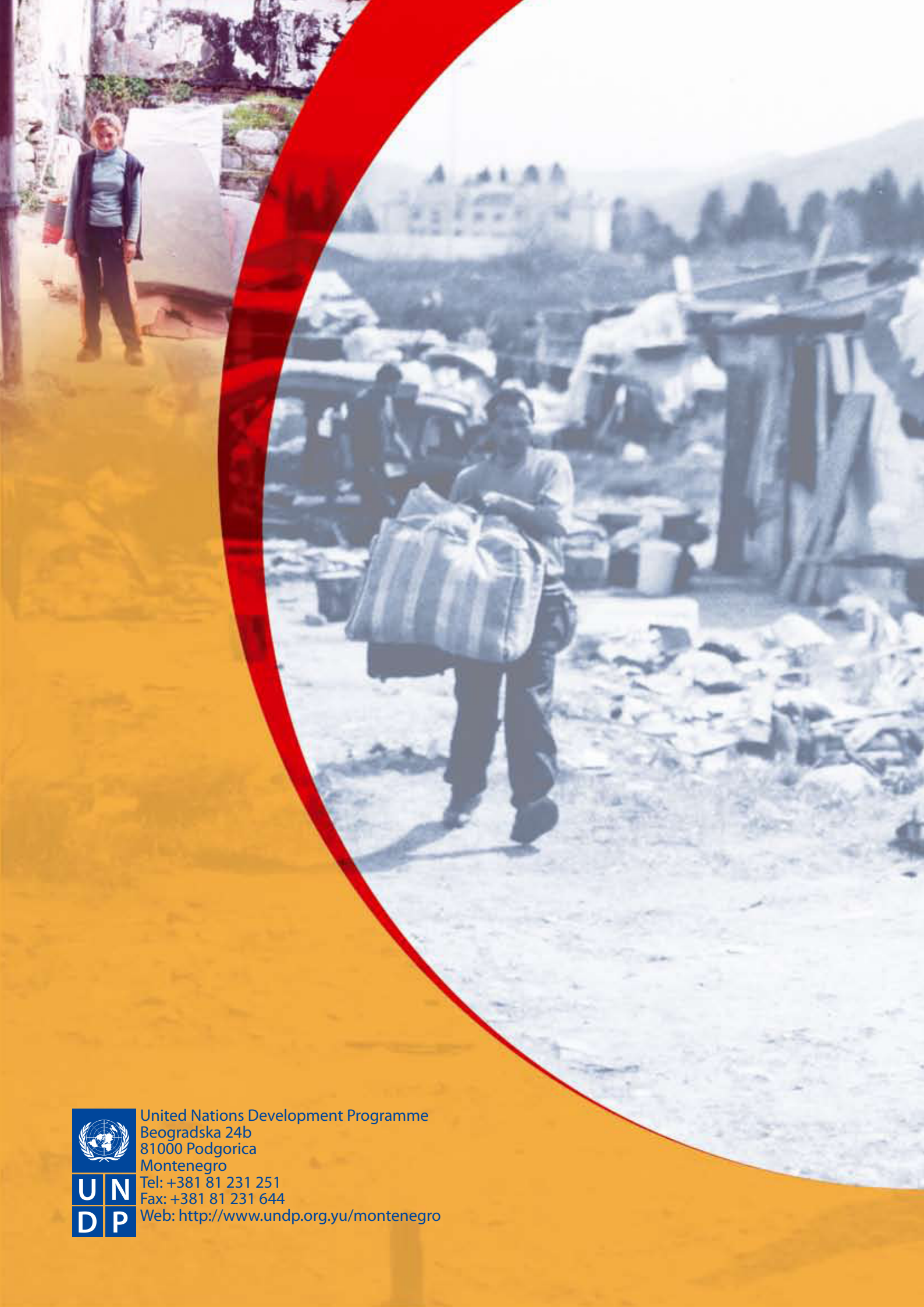
Sve u svemu, metodologija korištena u ovom istraživanju zasnovana je na pretpostavci da postojeće demografske informacije o veličini i strukturi romske zajednice mogu pouzdano da se analiziraju i razdvajaju po komponentama tj. disagregiraju, kako u cjelosti tako i po teritoriji. To nije lako postići, i rezultati će neizbježno odražavati procjene i pretpostavke stručnjaka. Ipak, ovi koraci su preduslov za reprezentativne procedure uzimanja uzoraka, i kao takvi svi napori treba da se preduzimaju u tom smjeru.

F. Rad na terenu i partneri

S obzirom na prirodu istraživanja – rad na potrebama grupa koje nije lako identifikovati – rad na terenu je predstavljao još jedan veliki izazov. Bio je potreban visok nivo povjerenja na strani ispitanika – naročito u slučaju Roma. Kao specifična i jedinstvena manjinska grupa, Romi u nekim zemljama pokazuju određeni nivo nepovjerenja prema drugim etničkim grupama kao i etničkoj većini. Opšte pravilo je bilo da zajednicama treba pristupiti pažljivo, sa poštovanjem, i izbjegavajući stvaranje bilo kakvih sumnji u razlog prikupljanja podataka.

Anketu je sproveo Medium Gallup, agencija iz Srbije povezana sa međunarodnom istraživačkom agencijom GALLUP, a koordinaciju je vršila GALLUP regionalna kancelarija u Sofiji koja je upravljala sprovođenjem čitave regionalne ankete. Korištenje GALLUP okvira je omogućilo da se u svim zemljama pokrivenim regionalnim projektom o socijalnoj ugroženosti primijene slični standardi, što je omogućilo pouzdano poređenje podataka među zemljama. Nakon što je završen rad na terenu sprovedena je detaljna kontrola na 10-15% uzorka, zavisno od zemlje. Sve greške su uklonjene. Kontrolu podataka je centralno sprovela GALLUP regionalna kancelarija koja je upravljala sprovođenjem ankete.

Sve agencije uključene u anketu su od početka radile u koordinaciji, pod metodološkim i konceptualnim vođstvom UNDP Regionalnog centra u Bratislavi. Metodologija istraživanja, uzimanje uzorka i rad na terenu su detaljno diskutovani sa kolegama iz Svjetske banke i članovima UNDP Ekspertske grupe o statističkim podacima. Tri konsultanta (Gabor Kezdy, Valerie Evans i Dragana Radević) su bili naročito od pomoći u konačnoj izradi metodologije i modela uzimanja uzoraka

United Nations Development Programme
Beogradska 24b
81000 Podgorica
Montenegro

Tel: +381 81 231 251
Fax: +381 81 231 644
Web: <http://www.undp.org.yu/montenegro>